

TOMKA MIKLÓS

A TÉVÉNÉZÉS ÉS A RÁDIÓHALLGATÁS A NAPI
TEVÉKENYSÉGEK RENDSZERÉBEN

I. kötet

B u d a p e s t, 1976.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

T A R T A L O M

	oldal
Bevezetőül: a műsorok és a napirend	3
1. A probléma	3
2. A probléma megközelítési módjai	6
3. A kérdés empirikus alapjai	11
4. Hipotézisek a rádiózás és a televízió nézés napirendi szerepéről	17
I. A tévé nézés és a napirend	24
1. A tévé nézés időtartama	27
a./ Általános kérdések	27
b./ A tévé nézés a napirend alapvető elemei között	41
c./ A szabad idő és a televízió	54
2. A tévé nézés időpontja	72
a./ Általános kérdések	72
b./ Ahogyan a napirend a tévé nézést befolyásolja	74
c./ Ahogyan a tévé nézés a napirendet befolyásolja	87
II. A rádióhallgatás és a napirend	100
1. A rádiózásról általában	100
a./ Rádióhallgatók és rádiót nem hallgatók	102
b./ Hány órát szól a rádió?	104
c./ Létezik-e "általában" vett rádiózás?	107
2. A kizárólagos rádiózás	109
3. Más tevékenységekkel egyidejű rádióhallgatás	113
a./ Általános kérdések	114
b./ "Mikor?" A párhuzamos rádiózás a napirendben	118
c./ "Kik és mennyit" - rádióznak más tevékenységekkel egyidejűben?	126

	oldal
Összefoglalás	129
Megjegyzések	133
Felhasznált irodalom	166
Függelék	187
1. Dokumentáció	187
2. A vizsgálat leírása	212
a/ A feladat	212
b/ A minta	213
c/ A kérdőív	235
d/ A kutatás lebonyolítása	268
3. Az alkalmazott fogalmak	270
a/ Általános társadalomstatistikai és szociológiai fogalmak	271
b/ Az időmérleg értelmezésekor használt fogalmak	273
c/ A rádióhallgatás, a tévénézés és a tömegkommunikációs szokások jellemzésénél használt fogalmak	276

Bevezetőül: a műsorok és a napirend^x

1. A probléma

Egy nemzetközi tömegkommunikációs konferencián egy angol szakember megdöbbentő kijelentést tett: "Teljesen mindegy, hogy mi a tévé műsora. Az emberek ugyanis mindent megnéznek. Legfeljebb az adás időpontja befolyásolja a nézők számát". Majd hozzátette: "A legtöbben a lehetséges csatornák között sem válogatnak. Egy-egy műsor nézőinek fele csak azért nézi éppen ezt a műsort, mert készüléke - pl. az előző műsor miatt - éppen erre a csatornára volt állítva". /1/^{xx}

A műsorkutatókat provokáló kijelentés a legkülönbözőbb válaszokat kapta. Egyesek nem akartak hinni a fülüknek s magyarázatot kértek. Mások viccnek tartották s nevettek rajta. Volt, aki bosszankodva csak vállát vont, mintegy azt mondva, hogy ilyen badarságra válaszolni sem érdemes. Az előadó ellenben megismételte állítását s adatokra, sokéves kutatásokra és tapasztalatokra hivatkozott - de azokkal nem tudott mindenkit meggyőzni.

Abban a vitában nem különböző adatok, s nem az adatok különböző értelmezése, hanem kétféle szemlélet, kétféle érdeklődés ütközött egymással. Az egyik - a tradicionális - az emberek racionális döntései iránt érdeklődött. Milyen műsor felel meg bizonyos, pontosan megfogalmazott igényeknek? Kik és milyen feltételek esetén nézik /hallgatják/ meg e műsort? A kérdés tehát implicite feltételezi a tudatos választást: "ha és amikor az emberek műsort választanak, ezt minek alapján teszik?" Jogos kérdés? Természetesen, hiszen létezik tudatos műsorválasztás és annak tényezői elvben kideríthetők. Hasznos kérdés? Csak olyan mértékben, amennyire az emberek a lehetőségek között tényleg válogatnak. Nem lenne tehát hasznos, ha az angol kutatónak teljesen igaza lenne.

^x Tanulmányunk a napirend kifejezéssel a napi tevékenységek sorát, egymásutánját és a 24 óra beosztását jelöli. A szó köznapi értelmében tennivalókat is jelenthet. Ez a mi értelmezésünkön kívül esik.

^{xx} A megjegyzések a tanulmány végén találhatóak.

A másik szemléletben nem a /tudatos/ választás, hanem éppen ellenkezőleg a tömegkommunikációs kínálattól független tényezők sora, közöttük a szokás kapja a hangsúlyt. Itt nem az az érdekes, hogy miért nézik /hallgatják/ valamely időpontban viszonylag sokan vagy kevesen a műsort, Nem az "átlagtól" való eltérés fontos, hanem az átlag maga. Honnan ered, hogy a tévénézők és a rádióhallgatók száma /aránya/ napról-napra, hétről-hétre bizonyos szabályszerűséggel ingadozik? Miben áll ez a szabályszerűség? Ugyanaz a tendencia jellemzi-e a társadalom minden csoportját?

Jogos szemlélet? Minél közelebb esik általában a tévénézők vagy rádióhallgatók száma /aránya/ az arra az időpontra "jellemző" átlagos értékhez, annál inkább. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont évek óta végzett rendszeres - ún. panel - hallgatottsági és nézési vizsgálatai a rádióhallgatás és tévénézés bizonyos rendszerességét szemléltetik. Természetesen nem kevésbé az átlagtól való eltérést. Mégis meggondolkoztató, hogy bizonyos összefüggések hosszab időn keresztül is állandóak.

Hétköznapokon. - írja Bácskai /vö. Bácskai E., László Gy. 1971. 8.o / "A Kossuth adó hallgatottsági maximumait^x a reggeli időszakban 8 óráig, a déli időszakban 12-14 óra között és az esti időszakban 18-21 óra között találjuk. E hallgatottsági csúcsok közönségük nagyságában különböznek egymástól, a csúcsok csúcsa valószínűleg a reggeli időszak, majd ezt követi a déli periódus 12,4 %-os átlaghallgatottsággal, végül az esti szakasz következik. Ennek 5,4 %-os hallgatottsági aránya arról tanúskodik, hogy az esti csúcspériódus rádiózóinak száma alig felét teszi ki a déli periódus hallgatóinak.

^x Hallgatottságon bizonyos időpontra vagy műsorra vonatkoztatva a hallgatók százalékarányát jelöljük. Hallgatottsági maximumról vagy csúcsról akkor beszélünk, ha a hallgatottság kiugróan magasabb, mint az egész napi átlag. /Az alkalmazott fogalmak meghatározását lásd a Függelékben./

A délelőtti 8-12-ig, a délutáni 14-18-ig és késő esti, 21 óra utáni periódusban igen nagy mértékű a hallgatók számbeli csökkenése. Ezen időszakok 3,8, 2,2 és 1,3 %-os átlaghallgatottsági értékükkel a napi rádióhallgatásnak "mélypontjait" képezik."

Nagyjából ugyanezt lehet elmondani azóta is évről-évre s persze nem csak a Kossuth rádió hallgatásáról, hanem a rádióhallgatásáról általában is. Egy év hallgatottsági-nézettségi vizsgálatainak összegzéséből /Révész 1972./ vagy egy öt éves időszak három nagyobb kutatásának összehasonlításából /Tomka 1973./ egyaránt az derül ki, hogy a rádióhallgatók és tévénézők aránya nagy mértékben az időpont függvénye. A hallgatottság és nézettség elemzésekor tehát semmiképpen nem szabad megelégedni a műsorstruktúra és a műsorválaszték szerepeinek vizsgálatával. Ezzel együtt, sőt talán még ezelőtt azt kell kideríteni, hogy milyen tényezők hatására magasabb a hallgatottság /vagy nézettség/ az egyik és alacsonyabb a másik időpontban. /Ugyanerre a következtetésre jut egy svéd munkacsoport. Vö. Gahlin 1976./

A hallgatottság /nézettség/ említett, hosszabb időn át állandó tendenciái nem szükségszerűen teljesen azonosak a társadalom minden csoportjában. Így nem kerülhetjük el a társadalmi hely, a kultúra stb. szerepének vizsgálatát. Mégis, mind nemzetközi összehasonlítások az alapvető jellemvonások hasonlóságát mutatják. Az eltérések értékelése később hosszabban foglalkoztat. Itt csak röviden idézzük hogyan jellemzi Wangarmée /1970/ tizenegy európai ország rádiózását.

"Az Európai Rádió Unió felmérésének adatai szerint:

- az első csúcsidőszak a kora reggeli órákban van /kb. 15-25%/
- a délelőtti folyamán a hallgatók számában 50 %-os csökkenés tapasztalható /kb. 8-12 %/
- a déli órákban ismét csúcspont van, gyakran magasabb, mint a kora reggeli órákban /kb. 15-35 %/
- a délután folyamán igen gyors csökkenés mutatkozik, amely gyakran kisebb méretű hallgatottságot eredményez, mint a kora délelőtti időszak /kb. 4-12 %/

- az esti időszak kezdetén ismét csúcshallgatottság van, de lényegesen alacsonyabb, mint a két előbbi időszakban, gyakran csak azok felét éri el /kb. 9-15./
- 22 óra után megint gyors a lemorzsolódás, amikor a százalékarány 0,3-6 % körül mozog".

/Idézve Bácskai E., László Gy. 1971. 9.o. alapján/.

A tévénézés időpontjában - s valamivel kisebb mértékben: időtartamában - mutatkozó hasonlóságokat a legátfogóbban az 1965 évi nemzetközi időmérleg-kutatás adatai bizonyítják. /Szalai, A. 1972.a. 746-747. o., és Robinson, J.P. 1969., főleg 216-217. o./ . Arra mutatnak, hogy a tévénézés hosszát és időtartamát a lényegesen nagyobb műsorválaszték - ami a több csatornából következik - és a hosszabb adásidő sem változtatja meg automatikusan. Ennek megfelelően nem csak jogos, de hasznos is, ha a tévénézés és rádióhallgatás hosszát és időpontját meghatározó tényezőket nem a műsorok különbözőségéből, hanem a tévénézés és rádióhallgatás általános társadalmi körülményeiből és a napirendben elfoglalt helyéből próbáljuk megérteni.

2. A probléma megközelítési módjai

A tévénézés és rádiózás megismerésének igénye mögött eltérő elképzelések, speciális kérdésfeltevések rejlenek. Az érdeklődés egyik típusa a közölt anyagra, a műsorok struktúrájára irányul. Fontos mind a kulturpolitika, a demokrácia érvényesülése, mind az esztétika szempontjából - és minden tévénéző és rádióhallgató számára is, hogy mit sugároz a tévé, a rádió, hogy a műsorok milyen társadalmi érdekeket és értékeket közvetítenek, hogy a műsorfolyam kiknek az érdeklődéséhez, műveltségéhez, beállítottságához, szintjéhez igazodik? Ez a kérdés a műsorok s a teljes közölt anyag létrejöttére irányul. A válaszhoz a műsorkészítés és a műsorkészítők szociológiájára lenne szükség.

Más kérdés, hogy kik, mikor és mennyit nézik a tévét, hallgatják a rádiót? Kiket ér el a televízió és a rádió műsora? A kérdés folytatása pedig már úgy hangzik, hogy mi határozza meg, hogy ki, mikor illetve mennyit tévéznek, rádióznak?

Ez a kérdéstípus - ami a továbbiakban tanulmányunk tárgyát képezi - két megközelítést foglal össze. Az első a tévénézők és rádióhallgatók arányára vonatkozik. A második fokozottabb mértékben az egyes emberből indul ki: az élet mely elemei befolyásolják az ember tévénézésének és rádióhallgatásának alakulását?

Az emberi cselekvés társadalmi meghatározottságának modelljéből kiindulva az előbbi két szempont a determináció két, logikailag egymást követő fokozatának is tartható. Az első esetben, ahol azt állapítjuk meg, hogy a társadalmi struktúra különböző pontjain milyen eltérők a tévénézés és rádióhallgatás adatai, ezzel egyrészt dokumentáljuk a társadalmi meghatározottságot, másrészt kimutatjuk a determináció eredményét. A második esetben az ember társadalmi meghatározottságát közvetítő tényezőket keressük: mind az ember hovatartozását leíró demográfiai-társadalmi adatokat /igy: nem, kor, foglalkozás, stb./, mind pedig a személyes motivumokat, indítékokat, a személyes életkörülményeket és időbeosztást.

A tömegkommunikáció-tudományban a tévé és rádió társadalmi elterjedtségére és igénybevételének mértékére vonatkozó kutatásoknak van a legnagyobb tradíciója. A tévénézés és rádióhallgatás társadalmi súlyát, elterjedtségének mértékét különböző úton próbálják számszerűen is kimutatni. Az alkalmazott mutatók közül a három legfontosabb:

- Azoknak az aránya, akik valamely hosszabb időegység /nap, hét stb./ alatt egyáltalán néztek tévét vagy hallgattak rádiót. Ugy is mondhatjuk, hogy valamely időegységen belül a nézők, ill. a hallgatók aránya.
- A tévénézés vagy rádióhallgatás átlagos hossza valamely megadott időegység /nap, hét/ alatt,
- A nézettség és hallgatottság azaz az egyes műsorokat nézők ill. hallgatók arányai. Ennek az aránynak néhány órán vagy egy /több/ napon át történő folyamatos kimutatása alkotja a nézettségi vagy hallgatottsági görbét.

A három mutató háromféle információt hordoz. Igazi hasznukat is más és más kérdéssel feltevés esetén hozzák. A nézők és a hallgatók aránya a közvetlen elérhetőséget jelenti: az emberek hány százaléka nyitotta ki aznap /egy héten, stb./ vagy jutott hozzá másutt tévéhez, rádióhoz. Nem kevésbé fontos a "fordított" mondanivaló. Milyen nagy azoknak az embereknek a csoportja, akik nem néztek, nem hallgattak aznap /a szóbanforgó héten, stb./ tömegkommunikációs közlést? Ez az adat alapvető jelentőségű a rádió és a tévé társadalmi hatókörének és e hatókörön kívül maradó csoport meghatározásában. Elsősorban tehát politikai és kulturpolitikai mondanivalójában, bár nyilvánvaló, hogy a tömegközlés egészének s ezen belül a tévé és a rádió munkájának határait és lehetőségeit is jelzi.

A tévézés és rádióhallgatás időtartama a napi időbeosztással s a szabadidővel foglalkozókat érinti leginkább - s persze mindazokat, akik e szabadidő egyéb eltöltési módjaival foglalkoznak: kezdve a filmszakemberektől és a mozik felelőseitől vagy a könyvforgalmazás legkülönbözőbb szerveitől, egészen a látogatások időpontját a tévéhez igazító rokonokig. Az időtartammutatót a televíziós és rádiós szakmák belső berkeiktől eltekintve elsősorban a tévézés növekvő társadalmi jelentőségének jellemzésére használták. /A későbbiekben igyekezünk kimutatni, hogy a rádiózás időtartama a napirend szempontjából is milyen sokatmondó és fontos tény./

Az időtartam-mutató hazai használatára csak kevés példát lehet hozni. Talán elsőnek Szántó M. /1965./, majd egy nemzetközi összehasonlító kutatás hívta fel rá a figyelmet /Szalai 1972./. A műsornézés, - hallgatás napi vagy heti hosszát is elég ritkán mérték. Mégis 1963 óta mind az időmérlegkutatásban /pl. KSH 1965, Ferge S. 1965. stb./ mind a tömegkommunikációkutatásban /MRT 1974. Tomka 1973/ alkalmazták. Sőt, mivel az időtartam-mutató előnyei közé tartozik az is, hogy az egész napot átfogó nézettségi vagy hallgatottsági görbe adataiból kiszámítható, ezzel a mutatóval 1962 óta rendelkezünk, amióta rendszeres nézettségi és hallgatottsági kutatás folyik. Az MRT Tömeg-

kommunikációs Kutatóközpont fennállása óta a tévé és a rádió, műsoraira állandósított "panel" kutatások évente több alkalommal biztosítanak ilyen jellegű adatokat. A "panel" vizsgálatokon kívül pedig ugyanitt 1965-ben, 1969-ben, és 1972-ben országos nézettségi és hallgatottsági felméréseket végeztek. /Bereczky P. Békés F. 1967; S.Molnár E., Semjén A. 1969; Tomka M. 1975.a/ Szűkebb körre vagy rövidebb időre a fellelő hazai tömegkommunikációkutatás számos további adatsort is szolgáltatott.

Az első két mutató használata eléggé esetleges, eddig elsősorban egyes konkrét feladatokhoz, kulturpolitikai "lelkiismeret-vizsgálathoz" vagy valamilyen terv elkészítéséhez kapcsolódik. A harmadik, a nézettség és a hallgatottság állandó szemmel-tartása viszont a televíziós és rádiós munka nélkülözhetetlen elemévé vált.

A tradicionális tömegkommunikációkutatást alapvetően bizonyos üzenetek célbajuttatása érdekelte. Ezért szinte kizárólag azt kutatta, hogy milyen műsorok érnek el több embert és miért? Talán a kérdés megfogalmazásából eredt, hogy a műsor kötötte le a figyelmet s a tévézés és rádióhallgatás általános feltételei és tényezői háttérbe szorultak. Mikor most ez utóbbiakkal foglalkozunk, természetesen nem tagadjuk a műsorkutatás indokolt voltát. Csupán egy hiányosságot szeretnénk pótolni, nem utolsó sorban a műsorkutatás jobb megalapozásául. /Hasonló törekvés: Gahlin 1976./

A hallgatottsági /és nézettségi/ görbék hosszabb időn át azonos formája láttán feltételezzük, hogy az élet, az időbeosztás ritmusa mint annyi más, a rádiózást, tévézést is befolyásolja. Érdekel azonban, hogy miképpen s mennyire merően? Hosszabb távon a társadalom időbeosztása változik. A rádiózás, tévézés hogyan reagál a napirend változására? Az összefüggés megfordítása nem kevésbé érdekes: a rádiózás és tévézés hosszának változása - pl. a készülékellátottság javulása révén - hogyan befolyásolja az időbeosztást? Dolgozatunk központi tárgya tehát a tévézés és rádióhallgatás hosszának s

időpontjának vizsgálata, a napirend alakulása, a nap 24 órájának beosztása keretei között. Egyformán érdekel, hogy egyrészt mely elfoglaltságok milyen mértékben determinálják a tévénézést és rádiózást, illetve másrészt, hogy a tévénézés és rádiózás befolyásolja-e a napirend szerkezetét, az egyes tevékenységek hosszát.

A napirend kialakítására ható szubjektív tényezőkkel, pszichikai motivációval nem foglalkozunk. Ez önálló vizsgálatot feltételezne. Ám úgy véljük, hogy ez későbbi feladat. A személyes törekvéseket csak a körülmények adta lehetőségek között lehet érvényesíteni. A körülmények egy része a napirend esetében kikerülhetetlen kényszerítő erővel jelentkezik. A kényszer egy része biológiai alkatunkból következik: enni, aludni kell, a rájuk fordított időmennyiség is csak kevésbé változtatható. A napjaink beosztására ható szabályozó erők másik része társadalmi létünkben fakad: a munka, a közösségi kapcsolatok által kitöltött időt alig, legfeljebb átmenetileg tudjuk valamilyen - helyzetünket jellemző - minimum alá csökkenteni. Folytathatnánk időnk meghatározott voltának szemléltetését, de erre másutt részletesen sor kerül. Itt elégedjünk meg annyival, hogy számunkra a napirend szerkezetének és a különböző rétegeket, csoportokat jellemző sajátosságainak kimutatás tűnt - az egyéni motivumok kutatását mindenképpen megelőző - elsődleges tennivalónak.

Témánk körüljárásában messzemenően támaszkodunk a hazai kutatások korábbi eredményeire - elsősorban a Tömegkommunikációs Kutatóközpont sokéves munkájára és a KSH 1963 évi időmérleg vizsgálatára -, de áttekintjük röviden a legfontosabb, hasonló tárgyú külföldi munkákat is, hogy ilymódon szélesebbkörű kitekintésre legyen lehetőségünk. Tanulmányunk igazi bázisa azonban az összehasonlításra törekvés ellenére a Tömegkommunikációs Kutatóközpont által 1972 május 12-16 között végzett országos időmérleg kutatás.^x

^x Ennek lebonyolításáról és módszereiről vö. Függelék.

3. A kérdés empirikus alapjai

A tévénézés és rádióhallgatás, valamint a napirend egyéb elemeinek vagy egész szerkezetének összefüggéseit nem csupán a nézettségi és hallgatottsági görbék többé-kevésbé állandó volta valószínűsíti. A kapcsolat mind elemi megfontolások, mind a tapasztalati tényanyag alapján feltételezhető.

A nap bizonyos részében - amikor alszunk s amikor munka miatt, vagy egyéb okból egyszerűen nem lehetünk a készülék mellett - akkor sem nézhetünk tévét, ha van műsor. A tévénézés jellegzetesen a munka és pihenésen túl fennmaradó idő tevékenysége. Természetes, hogy - elég hosszú műsoridő esetén - a tévénézés időtartama a szabad idő hosszától is függ. A logikai következtetést a tények is alátámasztják. Pénteken rövidebb a szabad idő, mint szombaton és szombaton rövidebb, mint vasárnap. Hasonlóképpen a tévénézés időtartama is rövidebb pénteken, mint szombaton, továbbá szombaton rövidebb, mint vasárnap. /Vö. 1-3. ábra/.

Ugyanebből az összehasonlításból azonban az is rögtön látszik, hogy a szabad idő hossza nem határozza meg teljes mértékben a tévénézés hosszát. A nem aktív keresők/nagyjából azonos, vagy szombaton számottevően hosszabb szabad idő ellenére/ kevesebb időt töltenek tévénézéssel, mint az aktív keresők /1-3 ábra/.

A kérdés tehát a továbbiakban kettő: egyrészt milyen módon s milyen mértékben határozza meg a napirend a tévénézés hosszát, másrészt milyen feltételek között - pl. főleg mely társadalmi csoporton belül - érvényesül a meghatározó erő?

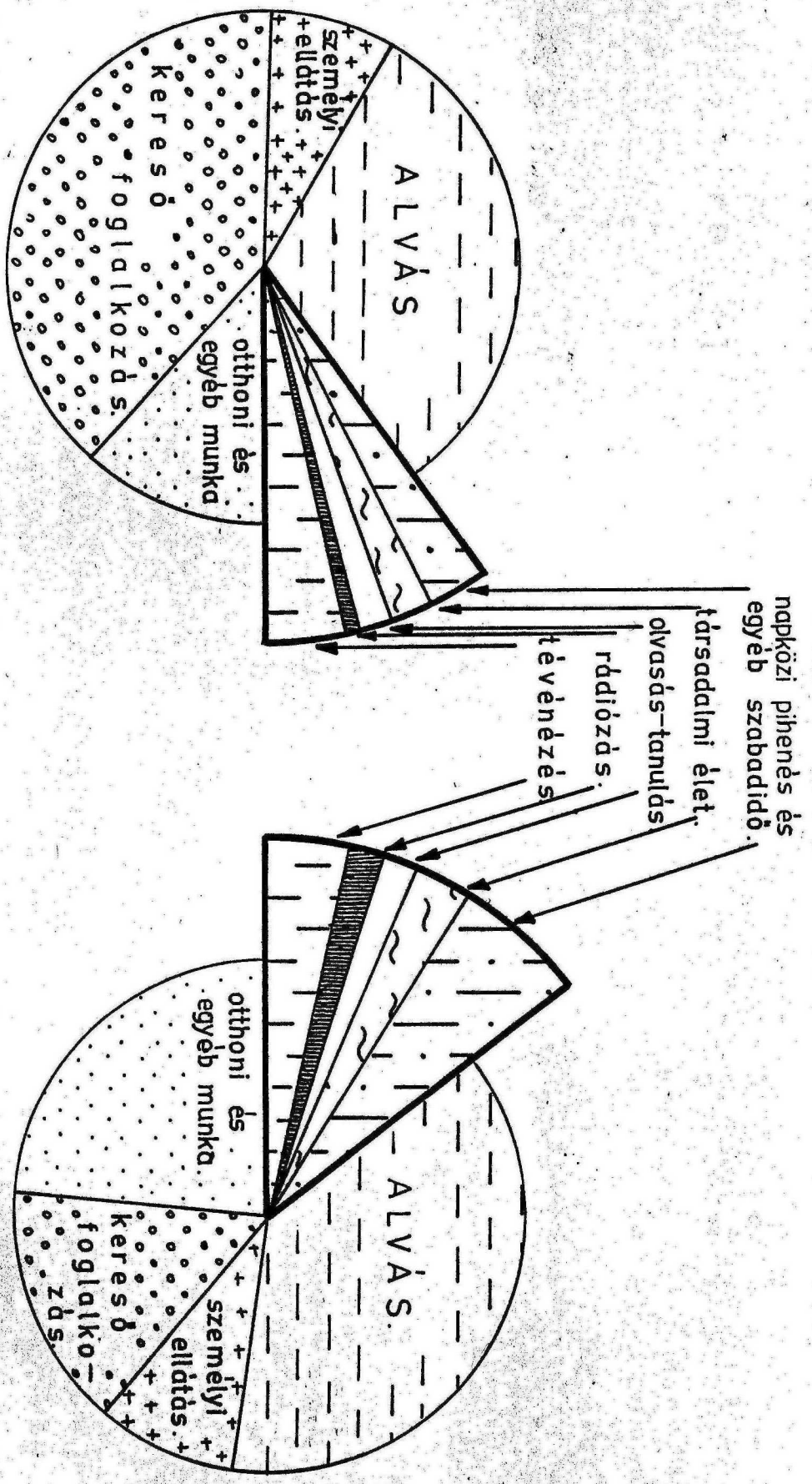
A rádióhallgatás valamivel több fejtörést okoz. Ritka, hogy valaki szabad idejében semmi mással nem foglalkozik csak rádiót hallgat. Az ilyen - általunk "kizárólagosnak" nevezett - rádiózás hossza kevéssé függ a szabad idő hosszától /1-3 ábra/.

A rádiózás igazán elterjedt és egyre általánosabbá váló formája, hogy mellette mással is foglalkozunk, vagy fordítva,

1. ábra

A nap 24 órájának s ezen belül a munkán és személyi ellátáson túl maradó időnek megoszlása néhány fő tevékenységkategoría között — pénteken.
 (A felnőtt lakosság — kereső és nem kereső részében.
 Vizsgálati időpont: 1972. V. 12.)

$N_{\text{kereső}} = 1141$
 $N_{\text{nem kereső}} = 623$

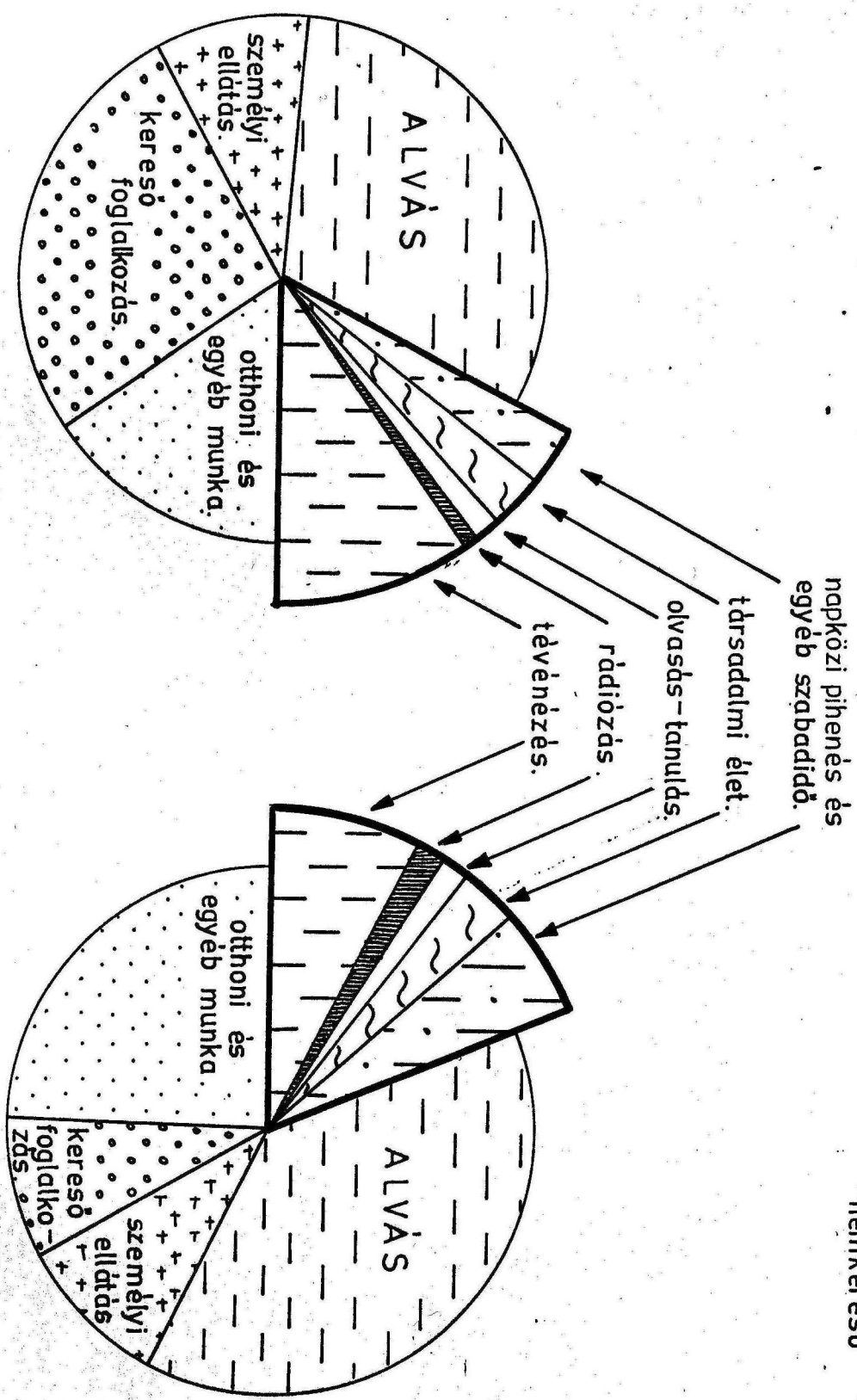

Aktív kereső

Nem kereső és nem aktív kereső

2. ábra

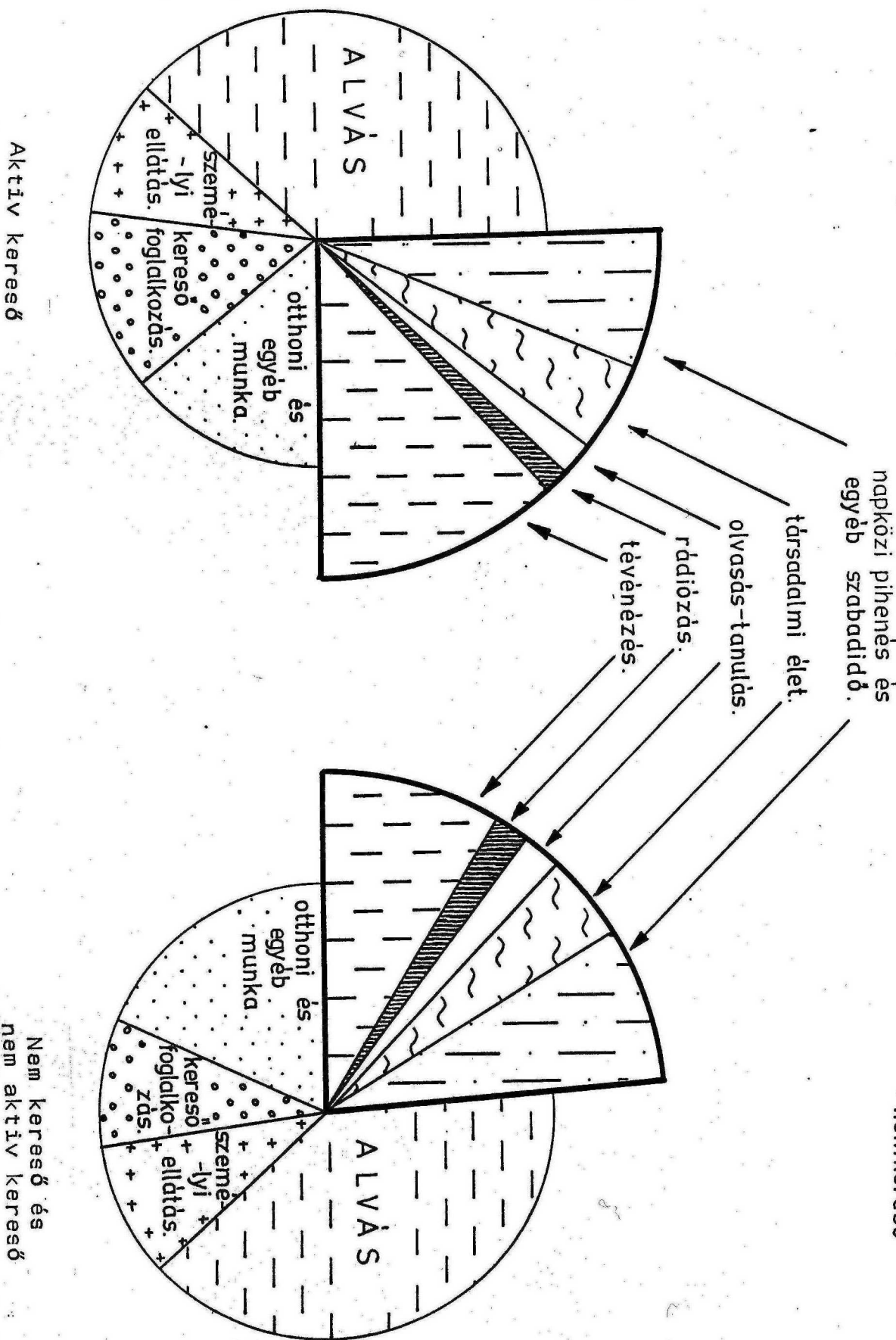
A nap 24 órájának s ezen belül a munkán és személyi ellátáson túl maradó időnek megoszlása néhány fő tevékenységkategoría között — szombaton.
 (A felnőtt lakosság — kereső és nem kereső részében. $N_{\text{kereső}} = 1104$.
 Vizsgálati időpont: 1972. V. 13.) $N_{\text{nem kereső}} = 645$.

Aktív kereső

Nem kereső és nem aktív kereső

A nap 24 órájának s ezen belül a munkan es személyi ellátáson túl maradó időnek megoszlása néhány fő tevékenységkategoría között. — vasárnap. (A felnőtt lakosság — kereső és nem kereső részében. N_{kereső} = 1132. Vizsgálati időpont: 1972. V. 14.) N_{nemkereső} = 693.

Aktív kereső

Nem kereső és nem aktív kereső

hogy egyéb tevékenységek mellett hallgatjuk a rádiót. Ellenben nem lehet minden elfoglaltsággal egyidőben rádiót is hallgatni. Az alvás már említett példáján kívül a rádiózásnak hátráltat szabhat a készülék hiánya, formális tilalom /pl. munkahelyen vagy tömegközlekedési járművön/, s az abban az időben végzett tevékenység /pl. nagy figyelmet igénylő munka, tévénézés, stb./ Napirendünknek vannak részei, amikor viszonylag ritkán nyitjuk ki a rádiót és ismét más részei, amikor annál gyakrabban /Vö. pl. a szombat reggeli és délutáni adatok példáján: 1. tábla/.

Az előbb feltett kérdéseket itt is megismételhetjük. A reggeli és délutáni adatok különbsége láttán kérdés, hogy mely tevékenységek milyen mértékben determinálják a rádióhallgatást, továbbá, hogy milyen további tényezők játszhatnak közre?

1. tábla

A más elfoglaltságukkal egyidőben rádióhallgatók aránya - a rádiózással együtt folytatott tevékenység fajtái szerint, szombaton reggeli és esti órákban.

/Az egyes tevékenységekkel elfoglaltak százalékában./

	Munka a munkahelyen és utazás	Otthoni munka	Gyermekkel foglalkozás	Étkezés mosdás, öltözés stb.	Társaság	Egyéb különféle szabadidő töltés
4,30-4,45	8	24	67	39	0	40
4,45-5,00	9	31	40	42	0	41
5,00-5,15	9	33	36	43	0	33
5,15-5,30	11	35	29	38	0	33
5,30-5,45	11	33	29	42	0	38
5,45-6,00	9	31	35	37	0	27
6,00-6,15	8	25	32	47	0	28
6,15-6,30	9	26	49	44	0	26
6,30-6,45	8	26	42	43	0	25
6,45-7,00	8	27	44	43	-	23
7,00-7,15	6	28	38	50	-	28
7,15-7,30	5	27	35	47	0	23
7,30-7,45	4	30	24	39	-	20
7,45-8,00	5	25	30	32	-	16
17,00-17,15	5	18	2	11	4	12
17,15-17,30	4	18	-	10	4	11
17,30-17,45	5	17	5	13	4	10
17,45-18,00	5	15	6	13	6	10
18,00-18,15	6	14	7	14	5	11
18,15-18,30	6	13	7	14	4	11
18,30-18,45	5	15	8	15	4	12
18,45-19,00	6	15	12	15	4	11
19,00-19,15	6	17	10	19	3	15
19,15-19,30	6	14	8	16	4	16
19,30-19,45	7	13	12	14	5	17
19,45-20,00	5	16	7	11	5	16

4. Hipotézisek a rádiózás és a televízió nézés napirendi szerepéről.

A különböző tevékenységek között háromféle viszony képzelhető el. "A" tevékenység megnyúlása a "B" tevékenység megnyúlását vagy megrövidülését vonhatja maga után, de az is lehet, hogy "A" nem befolyásolja "B" tevékenység időtartamát. A szakirodalom többnyire a napirend bizonyos részét vagy a tevékenységek valamely csoportját elemzi alaposabban.

Azok az elméletek és kutatások, amelyek két vagy több tevékenység egyidejű megnyúlását vagy rövidülését feltételezik, általában a közös motivációból indulnak ki. Feltételezik, hogy a hasonlóan "viselkedő" elfoglaltságok legalább részben hasonló funkciót gyakorolnak. A tétel egyik első és extrém példája Lazarsfeld-Jahoda és Zeisel /1933/ híres vizsgálata egy falu munkanélküli lakosairól. Később Knupfer /1947/ a társadalmi státusz szerepéről mondja, hogy "a társadalmi életben való részvétel lehetetlen volta alacsony státuszu embereknél oda vezet, hogy abban sem vesznek részt, amiben módjuk lenne." Fordítva pedig "a magas státuszuaknál a társadalom életében való részvétel lehetősége egyre szélesebbkörű részvételhez vezet". Lipset és társai /1956: 416.o./ pedig a munkaszeretetet és a szak szervezeti aktivitás között vélnek összefüggést.

A tömegkommunikációkutatásban a kérdéssel nagyobb empirikus anyag /2/ birtokában alighanem Lazarsfeld és Kendall /1960, eredetileg 1948/ került szembe. Kutatásuk során azt találták, hogy a vizsgált kommunikációs tevékenységek közül azonosan változik /egymással pozitívan korrelál/:

- a rádióhallgatás és a mozibajárás
- a rádióhallgatás és az újság /magazin/ olvasás
- a mozibajárás és a könyvolvasás
- a mozibajárás és az újság /magazin/ olvasás
- a könyvolvasás és az újság /magazin/ olvasás.

/A könyvolvasás és a rádióhallgatás hossza egymástól függetlennek mutatkozott./ Magyarázatul egyrészt a közös motivációra, az érdeklődésre hivatkoztak. Másrészt a szubjektív tényező mellett a társadalmi helyzet vagy a rétegződés szerepét is hangsúlyozták, ami ebben az esetben az egyes eszközök különböző mértékű elérhetőségében fejeződik ki.

Allardt és társai /1958/ szintén számottevő empirikus anyag birtokában az összes szabadidő-tevékenység azonos irányú mozgását feltételezik. Szerintük a szabadidő növekedését mindegyik korábbi elfoglaltság időtartamának növekedése követi /3/. Két tevékenység adatai nem követték a hipotézist: a rádióhallgatásé és az egyházi-vallási aktivitásé. Ezt a szerzők az első esetben kutatási hibával, a másodikban az egyházi tilalmak erejével indokolták.

Allardt és társai munkájában már a szabadidő-kutatás egy jellegzetes törekvése érvényesül. Előbb mechanikus uton az időbeosztás szerkezetét próbálják kimutatni - csak azután következik az értelmezés. Ugyanez a célkitűzés Augedal /1972/ tanulmányában összetettebb s minden bizonnyal megbízhatóbb eredménnyel jár. Augedal a tevékenységek részleges kumulatívításáról beszél. Ez alatt azt érti, hogy bizonyos elfoglaltságok időtartama azonos irányba változik, más elfoglaltságoké pedig azzal ellenkező irányba. Ezt korábban mások is kimutatták /pl. Pietilä 1969./ Augedal ellenben egyrészt egységes keretbe foglalja az összes tömegkommunikációs elfoglaltság közötti kapcsolatokat, másrészt ezeknek és egyéb szabadidős-tevékenységeknek a viszonyát vizsgálja. Háromféle tömegkommunikációs tevékenységet különböztet meg:

- a rádióhallgatást, aminek hossza éppen ellenkezően alakul, mint a tévénézésé, ugyanakkor azonban független mind egyéb tömegkommunikációs tevékenységek, mind más szabadidős tevékenységek időtartamától;
- a tévénézést és újságolvasást, amelyek hossza azonos irányba változik. Az összes egyéb tömegkommuni-

kációk elfoglaltság /és a többi szabadidős tevékenység közül a hobbyval töltött idő/ hossza viszont fordított irányba változik, mint akár a tévénézése, akár az újságolvasásé; végül

- a többi tömegkommunikációs tevékenységet /= könyvolvasás, folyóiratolvasás, mozi, színház/, amelyek hossza ugyanabban az irányba változik, de ellenkező irányba, mint a tévénézése és újságolvasásé. Ezen elfoglaltságok időtartamának növekedésével a hobbytevékenységek és a szervezeti élettel töltött idő hossza is nő és viszont /4/.

Az egységes értelmezési keret számára a tévénézés - újságolvasás párosnak van legnagyobb jelentősége a köztük levő pozitív és minden más elfoglaltsággal való negatív korreláció miatt. A szerzőnek az a kísérlete, hogy az "alapvető" /basic/ és az "egyéb" tömegkommunikáció megkülönböztetésével a három típust egy skálán helyezze el, már nem hozott sikert. A három típus közötti statisztikai viszony tartalmi kifejtése sem történt meg.

Szemben a legtöbb eddig idézett szerzővel évtizedekben a tevékenységek közötti kapcsolatokban a legtöbben a konkurrenciára helyezték a nagyobb hangsúlyt. Először a szabad idő növeléséért folytatott politikai harc a munkaidő csökkentését tűzte zászlajára. A szabadidő értelmes kihasználására törekvő századelejei szociál- és kultúrpolitika szintén egyidőben javasolta, hogy az emberek mivel foglalkozzanak /művelődés, testkultúra, felekezeti intézmények javaslata szerint: vallást stb./ és mivel ne foglalkozzanak /az alkoholizmuson kívül pl. politikai munkával./

A rádiózás és a tévénézés szempontjából érdekesek azok a viták, amelyek egy-egy újabb tömegkommunikációs forma elterjedésekor fellángoltak. A modern sajtó, a zsebkönyvek, a rádió /Noelle-Neumann 1971. cáfolata vö. Lazarsfeld 1940: 329-330./s persze a televízió /vö. Belson 1961, Leandrov 1970,

Ritter 1970, Dobrinyina 1974. stb./ sorra megkapták azt a szemrehányást, hogy a többiektől hódítanak időt /s piacot/. Sajnos annak ellenére, hogy egy-egy új eszköz elterjedése valóban mindig a szabad idő újrafelosztásához vezetett, ezekről a változásokról tudományos igényű munka alig készült. A legtöbb tanulmány megelégszik azzal a megállapítással, hogy az új eszköz átvette a korábbiak funkcióinak egy részét.

Ma már csak a dolog teljessége kedvéért érdemes említeni a konkurrenca-modell szélsőséges változatát, a helyettesítési tézist. A televízió gyors elterjedése időszakában született. Empirikus alapja a televízió nézésre szánt társadalmi időmennyiség robbanásszerű növekedése és részben azzal párhuzamosan a kizárólagos tevékenységként történő rádiózás hosszának összezsugorodása volt. Ennek a tapasztalati ténynek magyarázatára született az az elképzelés, hogy a tévé egyszerűen átveszi a rádió helyét, mégpedig azért, mert el tudja látni - ráadásul egyszerűbben, hatékonyabban - a rádió funkcióját. Ez a tézis a rádió minden funkcióját meg vélte találni a televízióban. A "funkcionális azonosság" feltételezésével egy időben a tévé jobb hatásfokára helyezte a hangsúlyt.

A tézis/egyéb hibái mellett/ a napi rend keretei között tévedésbe esik. Mivel a napot egy síkban nézi, fel sem merül, hogy az összehasonlításba a párhuzamos rádiózást is be kellene vonni. A látóhatáron kívül marad az ugyanebben az időben rohamosan növekvő párhuzamos rádiózás, ami nélkül a rádió társadalmi szerepét mégsem lehet helyesen elbírálni.

A Szalai S. vezetett nemzetközi összehasonlító időmérleg-vizsgálat egyik legizgalmasabb megfigyelése, hogy a tömegkommunikációval - a mű besorolása szerint: tévé nézéssel, rádióhallgatással, újság- és folyóiratolvasással, könyvolvasással és mozilátogatással - töltött idő teljes terjedelme a földrajzi és kulturális különbségek ellenére a megfigyelt városokban nagy vonalakban azonos. /Szalai 1972, különösen Robinson, Converse 1972/. Ez a megállapítás tehát nem a tévé nézés és a

rádióhallgatás hosszát hasonlítja össze, hanem azt a tömegkommunikációra szánt idő részeként értelmezi. A tömegkommunikációra szánt idő állandóságának tézise implicite több feltételezést tartalmaz. Az első, hogy az ember a tömegkommunikációt mint önálló minőséget kezeli. Ez számára olyan szilárd funkciókat hordoz, hogy a reá szánt idő hosszát kulturális különbségek kevéssé befolyásolják. Másodszer az egyes tömegkommunikációs eszközök jelentősége elmarad a tömegkommunikáció egésze mögött. Helyüket átvehetik más tömegkommunikációs eszközök. /Ez tehát a helyettesítési tézis egy speciális változata, de annak hibái nélkül./

A rádióhallgatás sajátos elhelyezkedése a napirendben a szakembereket hosszú ideje foglalkoztatja /Vö. pl. Seebohm Rowntree 1951. 268-278. o./ Néhány vonatkozással azonban a szakirodalom nem, vagy csak futólag foglalkozik. Ezek a problematikus pontok: a párhuzamos tevékenységek és az időmérleg-konceptió viszonya; a napirend merevségének fellazulása a párhuzamosan végzett tevékenységek útján és végül egyes kommunikációs tevékenységek központi szerepe a párhuzamosan végzett tevékenységek között.

Az időmérleg-vizsgálatok kimondott vagy kimondatlan tétele, hogy a 24 órával kell gazdálkodnunk, az tovább nem nyújtható. Ám gyakran végzünk egyidőben két vagy több dolgot. "A nap 24 órájának" áttekinthető modelljével szemben a párhuzamos tevékenységek számos kérdést vetnek fel. Vajon az egyidőben végzett tevékenységek mindegyike - legalább bizonyos feltételek esetén - teljes értékűnek tartható? Milyen feltételek között? /5/ Hány tevékenység folytatható egyszerre? Mely tevékenységek? Egyidőben több tevékenység végzését társadalmi, pszichikai stb. tényezők is befolyásolják? Mik azok? Több, egyidőben végzett tevékenység között lehet fontossági sorrendet állítani? Milyen tényezők alapján? /6/ A problémák

két góc körül csoportosúnak. A párhuzamos tevékenységek "megnyújtják"-e a nap 24 óráját? Továbbá az idő megosztása csökkenti-e egyik vagy mindkét /mindegyik/ tevékenység "értékét"? /Vö. Scheuch 1969 : 770-771 és 792./

A következő gond a tevékenységek hierarchiájában jelentkezik. A tevékenységeket mind a mindennapi gondolkodás, mind a szabadidő-szociológia különböző dimenziókban rangsorolja. Ilyenek a bennük megjelenő kényszer mértéke; az öröm biztosításának foka; a bennük kifejeződő kreativitás stb. Külön figyelmet - és külön értékelést - igényelnek azok a tevékenységek, amelyek "besorolását" a velük párhuzamos elfoglaltság "javítja" vagy "rontja". Meggondolkoztató, hogy szabadidős tevékenységek mellett csak hasonló típusú állhat, egyébként maga az időtartam válik munkaidővé vagy pihenőidővé /esetleg átmenetté, de akkor is eredeti státusza elvesztésével. A munkatevékenységek melletti szabadidős tevékenység /beszélgetés, rádiózás/ - hasonló loaikával - a munka merevségének feloldására kell, hogy hasson. / Scheuch 1969 : 792./ Ha a párhuzamosan végzett tevékenységet az ember szabad elhatározásából teszi, az bizonyára kellemes számára. Kereshetjük itt a humanizáció egyik útját? Az időrend egysikú szemléletén minden esetre túl kell jutnunk. /Vö. Guilbert, Lowit és Creusen 1965 és 1967./

Végül feltűnő, hogy a párhuzamos tevékenységek egyik elem gyakran kommunikáció: beszélgetés, olvasás, rádiózás, és növekvő mértékben tévészés. Egyrészt úgy tűnik, hogy ezek a tevékenységek különösen alkalmasak a napirend monotonitásának és mechanikus kényszereinek lazítására vagy feloldására. Másrészt nem érdektelen, hogy itt a személyes és a tömeg-, vagy az elektronikus - és egyéb stb. kommunikáció hasonló módon funkcionál: szórakoztatva, tájékoztatva és a társadalomba integrálva.

A párhuzamos tevékenységek kérdései a tömegkommunikációban ma a legnagyobb mértékben a rádiózást érintik. Az olva-

sásnál is ismert, a tévénézésen belül is nő az így töltött idő, de csak a rádiózásnál válik a tevékenység meghatározó formájává /7/. A dolog esetenként szenvedélyes vitákat vált ki /Vita... 1971/, esetenként "koncentrált rádiózásra" hivatkozva lebecsülik jelentőségét /Takács 1975. 65. o./. Megítéléséhez azonban legtöbbször hiányzik a megfelelő ismeretanyag. Idézzük fel a "kétféle" rádióhallgatás fontosabb jellemzőit! Állásfoglalásra, az egyedüli elfoglaltságként végzett és a más tevékenységgel azonos időben történő rádióhallgatás megítélésére csak később, a rádiózás és a napirend többi eleme közti viszony részletezése után vállalkozhatunk.

Az összes rádióhallgatás zömét a más tevékenységgel egyidejű rádióhallgatás teszi ki /az egész társadalom átlagában kb 90 százalékát./ A külföldi tapasztalatokkal megegyezik /Massenkommunikation 1975/, hogy az elmúlt években a rádióhallgatással töltött idő növekedése kizárólag a más elfoglaltsággal párhuzamos rádiózás terjedését jelenti. /Tomka 1973/. A dolog természetéből nem következik szükségszerűen a kizárólagos tevékenységet jelentő rádiózás további ritkulása vagy éppen eltűnése. Pillanatnyilag azonban nem rendelkezünk a kizárólagos rádióhallgatás jelentősnövekedését vagy időtartamának bővülését bizonyító adattal. A ma megfigyelhető tendenciák a más tevékenységgel egyidejű rádiózás súlyának /azaz előfordulási gyakoriságának és az így töltött időnek/ további növekedését valószínűsítik.

További kérdés, hogy a kizárólagos tevékenységként történő rádióhallgatást mindig minden közlési formánál, minden befogadói csoport számára stb és teljes mértékben helyettesíteni tudja-e más tevékenységgel egyidejű rádióhallgatás? Ha nem, mik a kivételek, vagy mely határig lehet szó helyettesítésről? Nem kevésbé izgalmas, hogy min múlik, hogy bizonyos kizárólagos rádióhallgatást /vagy annak kiesését, hiányát/ mennyi párhuzamos rádiózás tud helyettesíteni? Vajon egyszerűen időegységek cseréjéről van szó, talán a "^tkizárólagos = X · ^tegyidejű" rádiózás képlete szerint? Ha legalább nagy általánosságban- így

van, mekkora és mitől függ az x együttható értéke? A képletet azonban eleve meg kell kérdőjelezni a rádió különböző funkciói és a műsorok sokfélesége miatt. Pontosabb tehát, ha azt kérdezzük, hogy érvényes-e bizonyos területeken a fenti képlet? Ha igen, akkor a "terület" funkció szerinti mezőt, műfaji kategóriát, vagy mit jelent? Dolgozatunk elsősorban azt szeretné felderíteni, hogy a nap eltöltésének jellege mennyiben járul hozzá a kizárólagos tevékenységkénti és a más elfoglaltsággal egyidejű rádióhallgatás hosszának és kölcsönviszonyainak meghatározásához.

I. A tévénézés és a napirend

A modern kultúra és napirend legfontosabb ismertetőjegye s egyben egyik legfontosabb mozgatója is - Friedman /1960;

518.o./ szerint - a tömegkommunikáció. Friedman elsősorban az egységes /tömeg-/ kultúra kialakulására figyelmeztet. A napirend egységes "szabályozása" kevesebbet emlegetett, de hasonlóképpen fontos tény.

"A párizsi, frankfurti vagy milánói gyárból kijövő fiatal munkás -/uo.: 517. o./ - minden bizonnyal ugyanazt a mozifilmet vagy tévéműsort nézi, a rádióban ugyanazt a szórakoztató programot, éneket vagy dzsessz-lemezeket hallgatja s ugyanazokba az újságokba lapoz bele, mint művezetője, mérnöke, vagy felügyelője fia /vagy lánya/... Természetesen igaz, hogy az irodákban és gyárban a foglalkozási státusz határozza meg a társadalmi viszonyokat, a feszültségeket sőt konfliktusokat. A tömegkommunikáció azonban ezek feloldására törekszik "s a munkás, ha kilép a gyár kapuján ugyanolyan fogyasztóvá válik, mint az ipari társadalom milliányi más tagja."

Az ipari társadalom ismert teoretikusa a tömegkultúra ürügyén az osztályellentétek jelentőségét is vitatni próbálja.

Részletes cáfolat helyett legyen itt elég, hogy az "ipari társadalomban" és a "tömegkultúra" koncepciók gazdag marxista irodalmára hivatkozunk.

Kár lenne azonban a mosdóvízzel a gyereket is kiönteni. A tömegkommunikáció természetesen nem tudja feloldani az antagonisztikus osztályellentéteket. Segíthet azonban átmeneti, kisebb jelentőségű ellentétek és konfliktusok megszüntetésében. Ahol a feszültségek feloldásának társadalmi feltételei adottak, a tömegkommunikáció a tudatosítás, a kulturális közösség, a társadalmi egység rendkívül hatékony eszköze lehet. Hatékonyságának egyik elemi kérdése, hogy a tömegkommunikáció mennyire "tömeg", mennyire az egész társadalom kommunikációja? Kik s hányan jutnak hozzá? Akik pedig kapcsolatba kerülnek vele, milyen szorosan? Mennyi időt töltenek rádiózással, tévénézéssel, újságolvasással, stb?

A rádiózás, tévénézés stb. hossza nem azért fontos, mert a hosszabb műsoridő több hiranyagot jelent. Ez így nem lenne igaz, hiszen a tömegkommunikációs eszközök sokféle anyagot közvetítenek. Érdemes azonban meggondolni, hogy egy-egy műsor esetleges azonossága ellenére is mennyire más a mai magyar tömegkommunikáció által közölt /tömeg-/kultúra, mint például ami a francia tömegkommunikációban megjelenik, vagy mint amit a magyar tömegkommunikáció 30-40 évvel ezelőtt közvetített. A /tömeg-/kultúrát a tömegkommunikációs folyam egésze közvetíti és formálja. Sokkal hatékonyabban, mint bármely egyedi műsor vagy közlemény /Berger Luckmann 1975, Breed 1958, Gahlin 1976./ Az pedig, hogy ez a folyam mennyire éri el akár az egyes embert, akár általában a társadalmat, az - sok minden egyéb mellett - a tömegkommunikációval töltött idővel mérhető. Ilyen értelemben a tévénézéssel, a rádióhallgatással, újságolvasással stb. töltött idő hossza egy jellegzetes kulturális közegbe való bekapcsolódásnak is mértéke /Tichenor, Donohue és Olien 1970; Gerbner és Gross 1976; Neumann 1976. stb./. Ha egy-egy személy tévénézési stb. idejével foglalkozunk, akkor expozuráról, "kitettségről"

beszélünk. Ilyenkor az a kérdés, hogy az egyén mennyire kerül a tömegkommunikáció hatása alá, vagy hogy mennyire válik annak részesévé. A mérték a ráfordított idő hossza.

Társadalmilag jelentősebb kérdés, hogy a tömegkommunikáció által formált kultúra milyen súlyt, milyen jelentőséget kap valamely társadalmi csoportban, mennyire járul hozzá a csoporttudat alakításához. A tudásszociológiai tradícióhoz /Schütz 1974, Wallace 1973/ kapcsolódva^a /csoport/kultúrát a társadalmi csoportok közötti különbségek kifejeződésé, szóhozjutása terének tartjuk. A kultúra számos tényező terméke. Sok tényező csak egy-egy csoportnál érvényesül. Az egész társadalomban, de nem azonos mértékben ható tényezők közé tartozik a tömegkommunikáció. Miután pedig a hatás objektuma itt a társadalmi csoport, a hatás mértéke a tömegkommunikáció - vagy egyes konkrét eszközök - igénybevételének átlagos időtartama. A csoport átlagos tévénézési /valamint: rádióhallgatási, újságolvasási stb./ ideje tehát akkor is értelmes mutató, ha a csoport néhány tagja nem nézett tévét /nem hallgatott rádiót, nem olvasott újságot/ s ha ez az átlag-érték személy szerint senkit nem jellemez. Ez a "csoport expozurája", ami a csoporttudat közvetítésével egyaránt fontos a sokat és soha sem nézők /hallgatók/ stb. számára.

Más jellegű kérdés a napirend "programozás". Mindennapi szokásaink következménye, hogy az újságolvasás és rádióhallgatás bizonyos rendszerességet mutat fel. Egyik időpontban többen olvasnak vagy rádióznak, mint máskor. Ezek az időpontok, kevés kivételtől eltekintve, más elfoglaltságok időpontjának, időtartamának függvényei. Újságot sokan reggel olvasnak /akik időben megkapják a lapot/; mások a munka után pihenés közben, mielőtt máshoz kezdenének. Aktív keresők leginkább reggel felkelés és reggeli közben vagy a déli ebédszünet alatt - kevesebben a tévéműsort megelőző órában - hallgatnak rádiót. Nem aktív keresők leginkább a délelőtti órákban. Az újságolvasás és rádiózás időpontja viszonylag szabadon változtatható. Ezért csak

kivételes esetben befolyásolják a napi időbeosztás egyéb részeit. /Ilyen kivétel pl. a "Jó ebédhez szól a nóta" műsor, ami rendkívüli közkedveltsége és többé-kevésbé rendszeres időpontja miatt a társadalom majdnem fele számára a vásárnapi időbeosztás stabil része, amihez egyéb tevékenységeknek - pl. ebédnek - igazodnia illik./

A tömegkommunikációs eszközök közül a televízió az első, amely a napi időbeosztást határozottan befolyásolja. /A rádió pontos-idő jelzése, hasonlóan az órához csak eszköz, nem pedig önálló tartalommal rendelkező kényszer. A társadalom nagy többsége látni akarja a tévé műsorát, vagy annak egyes, előre kiszemelt részeit. Ehhez bizonyos időtartamra van szüksége, amit a 24 órás "keretből" egyéb lehetőségek konkurrenciája közepette kell biztosítani. Mivel pedig tévéadás csak ^{nap} bizonyos óráiban van, ^{annak} aki a műsort látni akarja pont ezt az időt kell szabaddá tennie. Délutáni-esti tevékenységeiket a legtöbben valóban úgy rendezik, hogy az adásidő - vagy annak valamely része - szabadon maradjon. A vacsora sokhelyütt korábbra kerül, a lefekvés későbbre. Aki tud, emiatt reggel tovább alszik, és így tovább. Mindennapi tapasztalat, hogy a televízió bizonyos mértékig meghatározza a szabadidő beosztását, sőt természetesen sokkal kisebb mértékben egyéb tevékenységek időpontját, időtartamát is. Vizsgálódásunk tárgya, hogy ez a meghatározás milyen mértékű s mely tevékenységeket érinti jobban, melyeket kevésbé?

1. A tévézés időtartama

a./ Általános kérdések

Az ismert mesében a csaló szabólegények minden mozdulatot elvégeztek, amire a varrásnál szükség van, de eszközök s anyag híján nem készítettek a királynak új ruhát. Most is félrevezetés lenne, ha a tévézés napirendi szerepét kezdenénk vizsgálni, mielőtt bizonyos elemi feltételeket biztosítottunk volna.

A készülékellátottság^x vagy - kissé másképpen megközelítve - a nézés ténye elemzésének meg kell előznie a nézés hosszának vizsgálatát. Pontosabban szólva: először azt kell megnéznünk, hogy a készülékellátottság /vagy a tévékészülék kinyitása/ mennyiben határozza meg a nézés hosszát? A kérdésben egy további van elrejtve. Mi határozza meg a készülékellátottságot /vagy hogy ki néz egy-egy napon tévét/?

A tévénézés hosszát csak azoknál értelmes kérdezni, akik néztek televíziót. Az utóbbiak aránya ellenben: minden bizonnyal erősen függ a készülékellátottságtól. Így előbb a készülékellátottsággal majd a nézés tényével /hogyan néztek egyáltalán aznap tévét/ foglalkozunk s csak utoljára a nézés időtartamával.

A készülékellátottság adatait s problémáit kutatásunk egy korábbi tanulmánya részletesen tárgyalja. Szekfü /1973/ legfontosabb eredménye, hogy a készülékellátottság követi a társadalmi helyzet egyéb - státusz, lakóhely stb. szerinti "erővonalait"^{xx}. Akik a társadalom szerkezetébe egyébként is szorosabban kapcsolódnak, sokkal nagyobb arányban és rétegben rendelkeznek televíziókészülékkel, mint azok, akik kevésbé szorosan kötődnek a társadalomhoz. /Knupfer 1947 tézisével egybehangzóan/. Ezen túl különböző tényezők befolyásolják az aktív- és nem-aktív-keresők csoportjaiban a készülékellátottságot. A két csoportban - speciális matematikai módszerrel /8/ - külön is megvizsgáltuk, hogy mely társadalmi-demográfiai tényezők befolyásolják leginkább, hogy kinek van tévékészüléke és kinek nincs. A nem aktív kereső és nem kereső népességben a döntő a családnagyság. Ez olyan fontos, mint az összes többi tényező együttesen. Az egyetlen személyt jellemző

^x A "készülékellátottság", a "nézés", a "nézés hossza" stb. fogalmak értelmezését lásd a Függelékben!

^{xx} A legfontosabb demográfiai és társadalmi csoportokon belül a nézők és a nem-nézők arányát a Dokumentáció I. táblái tartalmazzák a Függelékben.

nem aktív kereső, vagy nem kereső /htb, nyugdíjas/ "státusz", alapvetően mást jelent, ha családba ágyazódik, ahol dolgozók, keresők, fiatalabbak is vannak, vagy ha egyedülállóként - esetleg hasonló házastárssal - a társadalmi elszigetelődést fejezi ki. Nagyobb család, több kereső, a társadalmi életbe való szorosabb bekapcsolódás valószínűbbé teszi a tévé utáni igényt és azt, hogy rendelkeznek is készülékekkel. Fordítva pedig különösen az 1-2 személyes, csak nem keresőkből, vagy nem aktív keresőkből álló háztartások készülékellátottsága gyenge.

Ebben a népességcsoportban a családnagyság szerepét kiegészítő legfontosabb további tényező - érthető okból - az egy főre jutó jövedelem /9/. E kettő mellett az iskolai végzettség befolyása a készülékellátottságra már lényegesen kisebb. /10/. További faktoroktól pedig, egészen kis szerepük miatt bizvást eltekinthetünk.

A tévétulajdonosok és készülékekkel nem rendelkezők csoportjának különválasztásában a társadalmi tényezők közös - egymást is meghatározó - érvényesülésének viszonylag kicsi a jelentősége. A tulajdonosok és nem tulajdonosok csoportjainak adott biztonságú elkülönítése szinte kizárólag /11/ a vizsgált tényezők "közvetlen" hatásainak alapján történhetett. Legfeljebb az életkor és a családnagyság tényezőpár "együttes" hozzájárulása számottevő /12/. Más tényezők - pl. életkor és jövedelem, családnagyság és lakóhely stb. - "együttes" megjelenése viszont mindkettő eredeti "közvetlen" hatását gyengíti. Itt a következő összefüggésekről van szó, pl. a lakóhely és a családnagyság példáján. Egyrészt a településnagyság csökkenésével a készülékellátottság csökken. Másrészt - tekintsünk el egy pillanatra a jövedelmi viszonyoktól - a családnagyság növekedésével a készülékellátottság nő. /Mindkettő vö. Szekfü 1973. 12. és 16. o./ Mivel azonban falun, különösen a tradicionális több-generációs családot jobban őrző kisebb falvakban a családok nagyobbak, mint városban, a két hatás gyengíti egymást. Ugyanez a helyzet az életkor és a jövedelem, vagy - Szekfü /1973. 16. o./ feltételezésével ellentétben - a családnagyság és a jövedelem tényező-

párok esetében is.

Az aktív kereső lakosságban a készülékellátottságot leginkább a foglalkozás határozza meg. Ugyanebbe az irányba hat, azaz egymást erősíti további három tényező: az iskolai végzettség, az egy főre jutó jövedelem és a lakóhely. /13/ Például mind szellemi dolgozók, mind a magasabb iskolai végzettségűek, mind a magasabb jövedelműek, mind a városiak csoportjában magasabb szintű a készülékellátottság, mint a fizikai /vagy éppen a mezőgazdasági fizikai/ dolgozók, az alacsonyabb végzettségűek és jövedelműek és a falusiak csoportjában. Mivel pedig a szellemi dolgozók /általában/ magasabb iskolai végzettségűek /átlagosan/ magasabb jövedelműek és /nagyobb arányban/ városi lakosok, mint a társadalom többi része, ezen ismérvek együttese a készüléktulajdont nagy mértékben valószínűsíti. Nagyobb mértékben, mint a felsorolt tényezők bármelyike. Fordítva pedig az alacsonyabb iskolai végzettségű és jövedelmű /nagyobb arányban/ falusi lakos fizikai dolgozók körében a készülék hiánya jobban valószínűsíthető, mint bármely tényező önálló hatása alapján.

Ha az összes többi tényezőtől eltekintünk az aktív keresők csoportjában is a családnagyság határozza meg a legnagyobb mértékben, vagy valakinek van-e tévéje, vagy nincs. A családnagyság hatását azonban szinte az összes többi tényező csökkenti. Legnagyobb mértékben a foglalkozásjelleg/nagy családokat főleg mezőgazdasági fizikai dolgozók csoportjában találunk, ahol a készülékellátottság rossz/. Hasonló módon csökkenti a családnagyság hatását az egy főre jutó jövedelem, az iskolai végzettség és a lakóhely is /nem aktív kereső népesség-nél elmondottakkal egybehangzóan/. Ezért az aktív kereső népességben a család nagysága kisebb mértékben hat a tévétulajdon meghatározására, mint a foglalkozás, de a többi tényezőt így is megelőzi.

A tévétulajdonosok és a készülékkel nem rendelkezők különválasztása és egyenkénti elemzése megdöbbentő eredménnyel jár. A tévétulajdonos mezőgazdasági fizikai dolgozók közül szinte ugyanannyian ülnek le a tévé elé, mint a tévétulajdonos szellemi dolgozók, ipari munkások vagy nyugdíjasok csoportjából. Ugyanigy csökkennek az eltérések ha különböző foglalkozású tévével nem rendelkező embereket hasonlítunk össze. A tévétulajdonosok közül pénteken 55-65, szombaton 77-86, s vasárnap 82-90 % ül le készüléke elé. A tévével nem rendelkezők körében a nézők aránya pénteken 10 % alatt marad, szombaton 10-30, vasárnap pedig 14-56 % között mozog.

Hasonló jellegűek a különböző iskolai végzettségű csoportokban szerzett tapasztalatok. A tévétulajdonosok táborában a 4 osztályt vagy kevesebbet végzettek között ugyanannyi a tévé néző, mint az egyetemi diplomások között /az előző adattal egybehangzóan pénteken mintegy 60, szombaton és vasárnap több, mint 80 %/. Hétköznap a tévénelküliek között se igen találunk eltérést. Vasárnap viszont az egyetemet, főiskolát végzett és készülékkel nem rendelkező felnőttek 70 %-a néz tévét, míg alacsonyabb iskolai végzettségűek körében a nézők aránya sehol sem éri el a csoport létszámának egyharmadát.

A foglalkozási, iskolai végzettségi és készülékellátottsági adatok és hatásaik ismeretében, tehát azt kell aláhúznunk, hogy éppen a szellemi - s valamivel kisebb mértékben az ipari fizikai dolgozók, ahol eleve jobb a készülékellátottság, még a készülékkel nem rendelkezők is könnyebben, nagyobb arányban tudnak tévét nézni, mint más társadalmi csoportok nemtulajdonos részei. A hátrányosabb társadalmi helyzet egyes tényezői a hétvégi tévé nézés meghatározásában kumulálódnak. Hétköznapokon szinte kizárólag a készülékellátottság determináló szerepe érvényesül.

A kétféle tényező, például az iskolai végzettség és a készülékellátottság egyenkénti és együttes hatása jól elképzelhető egy geometriai példán. A téglalap területe egyenlő két ol-

dalának szorzatával. Elég az egyik oldal hosszának megváltoztatása ahhoz, hogy a terület változzon. A mi esetünkben a nézők aránya a tévétulajdonosok /s valamivel kevésbé következetesen a tévével nem rendelkezők/ csoportjában az iskolai végzettség színvonalától független. Mégis, mivel különböző iskolai végzettségű csoportok készülékellátottsága nagy mértékben különbözik, a nézők arányában is kifejeződnek ezek a különbségek. A felszínen megjelenő "eredmény", hogy magasabb iskolai végzettségű csoportokban viszonylag több a tévénéző, mint az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők csoportjában. /Vö. 1. ábra/. Ugyanez az összefüggés érvényesül a foglalkozás és a készülékellátottság tényezőpár esetében is.

A foglalkozás és az iskolai végzettség tehát általában a készülékellátottságon keresztül befolyásolja, hogy a társadalom vagy egy csoport mekkora része ül le tévét nézni. Ugyanezt lehet elmondani a településnagyság differenciáló szerepéről is. Minél kisebb egy település, annál rosszabb a készülékellátottság, ami azután a nézők alacsonyabb számát és arányát vonja maga után.

Ezek az összefüggések egy lényeges tényt bizonyítanak. A készülékellátottság alapján pontosan /előre/ jelezhető, hogy valamely társadalmi környezetben hányan néznek egy-egy napon tévét. A társadalmi helyzet olyan pontosan meghatározza a készülékellátottságot, hogy abból az előzőre is visszakövetkeztethetünk. A tévétulajdonosok /s másrészt a készülékkel nem rendelkezők/ közül a szociális és demográfiai jellemzőktől függetlenül nagyjából állandó részarány néz tévét. A tévénézők aránya mégis a társadalmi helyzet függvénye, csupán ez a készülékellátottságon keresztül válik láthatóvá.

Leegyszerűsítve - s persze ezáltal kissé torzítva is - arról van szó, hogy akik társadalmi-kulturális igényeik alapján a televíziót igazán értékelik s nézni kívánják, azok túlnyomó többsége rendelkezik készülékkel. A készüléktulajdonosok

4. ábra

Az iskolai végzettség és a készülékellátottság szerepe annak meghatározásában, hogy pénteken (1972.V.12.) a felnőttek hány százaléka nézett és hányad része nem nézett televíziót.

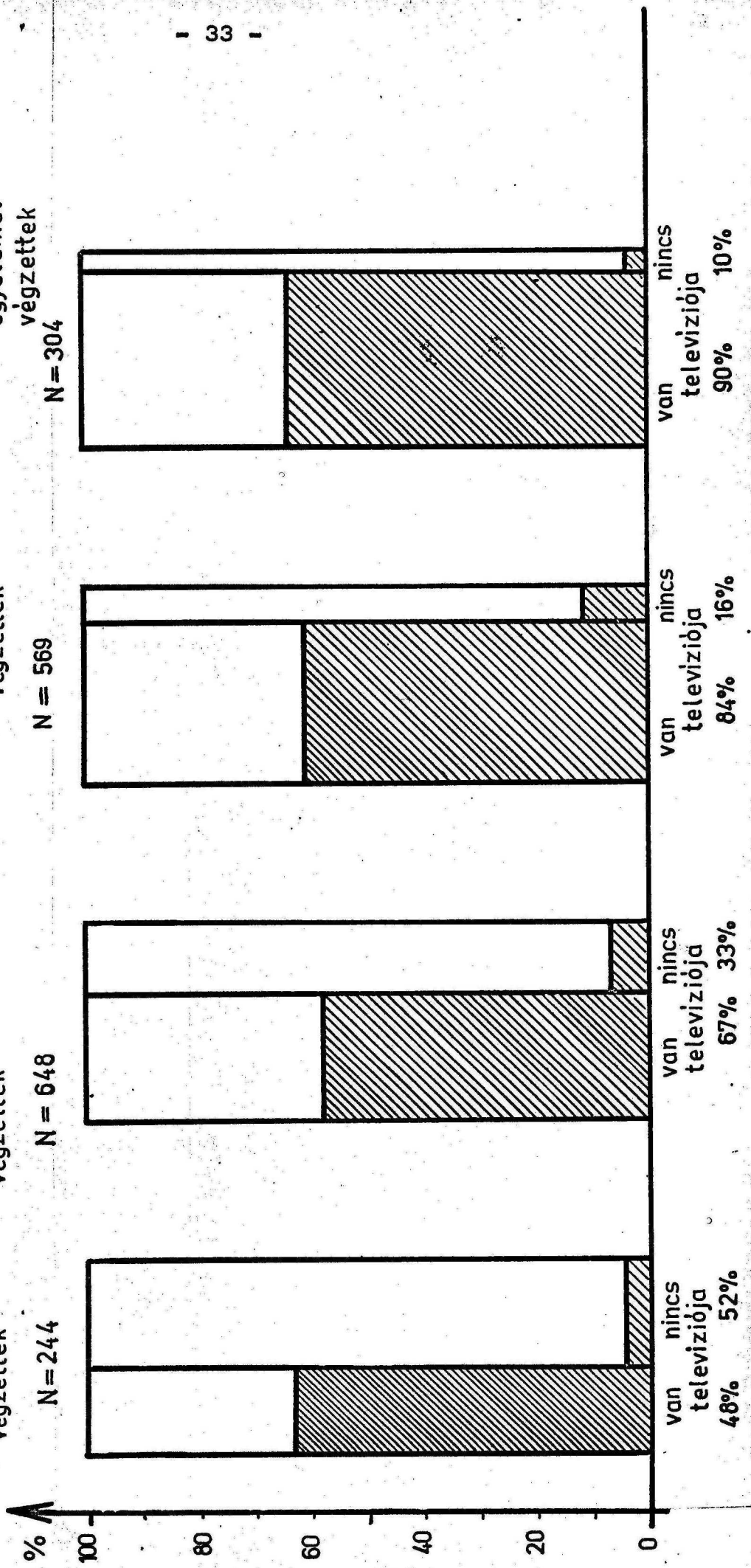
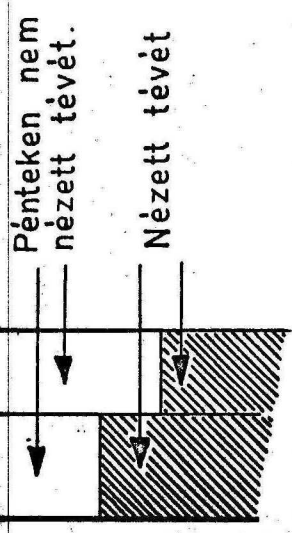
Azok aránya akik pénteken nézték a tévét

0-4 osztályt végzettek
N = 244

5-7 osztályt végzettek
N = 648

8 osztályt végzettek
N = 569

középiskolát, főiskolát, egyetemmet végzettek
N = 304

között a különböző társadalmi csoportokban körülbelül azonos arányban vannak azok, akik - pl. egyéb elfoglaltságuk miatt - mégsem néznek tévét. A készülékkal nem rendelkező kisebbség pedig a társadalom egyik részén sem jár el rendszeresen másutt megnézni a műsort. Közülük igen kevesen nézik a tévét.

A nézők és nem nézők különválasztásával azonban még nem értünk célhoz. A következőkben azt kell megvizsgálnunk, hogy a nézők ugyanolyan hosszú ideig nézik-e a műsort, ha saját készülékük van, mint ha nincs? Ezzel a kérdéssel saját munkánkat nehezítjük ugyan. Az eddigi két tényező helyett most három egyidejű vizsgálata némi erőfeszítést igényel. Ez azonban csak átmeneti nehézség és szükség van rá annak a kimutatására, hogy mely tényezők a legfontosabbak. A későbbiekben ellenben nem kell mindig mindegyik faktorra egyforma figyelmet fordítanunk.

Láttuk, hogy milyen nagy szerepe van a készüléktulajdonnak a nézők aránya meghatározásában. Ezért a tévétulajdonosok és a készülékkal nem rendelkezők körében külön kell kimutatnunk a nézők arányát s a nézők tévénezési idejét.

Három tényezőt általában csak térben lehet ábrázolni. Képzeljünk el egy téglatestet, aminek élei: a tévétulajdonosok arányát /vagy számát/, a tévénezők arányát /a tulajdonosok között/ és a tévénezők nézési idejének hosszát jelképezik. A tévétulajdonosok tévénezési idejének átlagos hosszát a három tényező szorzataként kapjuk. Ezt a téglatest "nagysága" /térfoga-
gata/ képviseli. Ugyanezt az eljárást követve kimutathatjuk a készülékkal nem rendelkezők tévénezésének átlagos időtartamát. Mivel pedig

- a készülékkal nem rendelkezők aránya a társadalom szinte minden csoportjában kisebb, mint a tévétulajdonosoké, továbbá, mert
- a tévével nem rendelkezők között kisebb a nézők aránya és
- azok valamivel rövidebb ideig nézik a műsort, mint a készüléktulajdonos nézők, ezért

a készülékkel nem rendelkezők átlagos tévénézési ideje kisebb, mint a tévétulajdonosoké. Ábrázolva ez egy "kisebb" téglatesetet jelent.

Valamely társadalmi csoport /tagjai/ által tévénézéssel töltött összes /vagy ha egy főre számítjuk: átlagos/ idő természetesen tartalmazza mind a tévétulajdonosok, mind a készülékkel nem rendelkezők tévénézését. Az előbbi két értéket tehát összegeznünk kell. Két téglatestünk együttesen mutatja a társadalmi csoport által tévénézésre fordított időt /5. ábra/.

Négy csoport: a szellemi, a nem mezőgazdasági fizikai, a mezőgazdasági fizikai dolgozók és a háztartásbeliek adatainak összehasonlítása további tanulságokat kínál. A tévétulajdonos nézők hosszabb időt töltenek tévénézéssel, mint azok, akiknek nincs tévéjük. Az egész csoport tévénézésének átlagos időtartamát azonban ez kevésbé befolyásolja. Mindegyik csoportban a tévétulajdonos nézők nézési ideje a meghatározó elem. A tévétulajdonosok és a készülékkel nem rendelkezők nézési ideje közötti eltéréstől - azaz a készüléktulajdon szerepének további figyelembevételétől - bizvást eltekinthetünk. /14/. Elég ha a nézők egy-egy csoportot jellemző arányát ismerjük.

Némi túlzással, de a dolgok lényegét tekintve feltétlenül jogosan úgy jellemezhetjük a helyzetet, hogy aki leül a tévé elé, az korától, nemétől, iskolai végzettségétől függetlenül nagyjából egyforma ideig nézi a műsort. Ez az időtartam naponként eltérő. Pénteken 114, szombaton 197, vasárnap 209 perc körül alakul.^x /15/

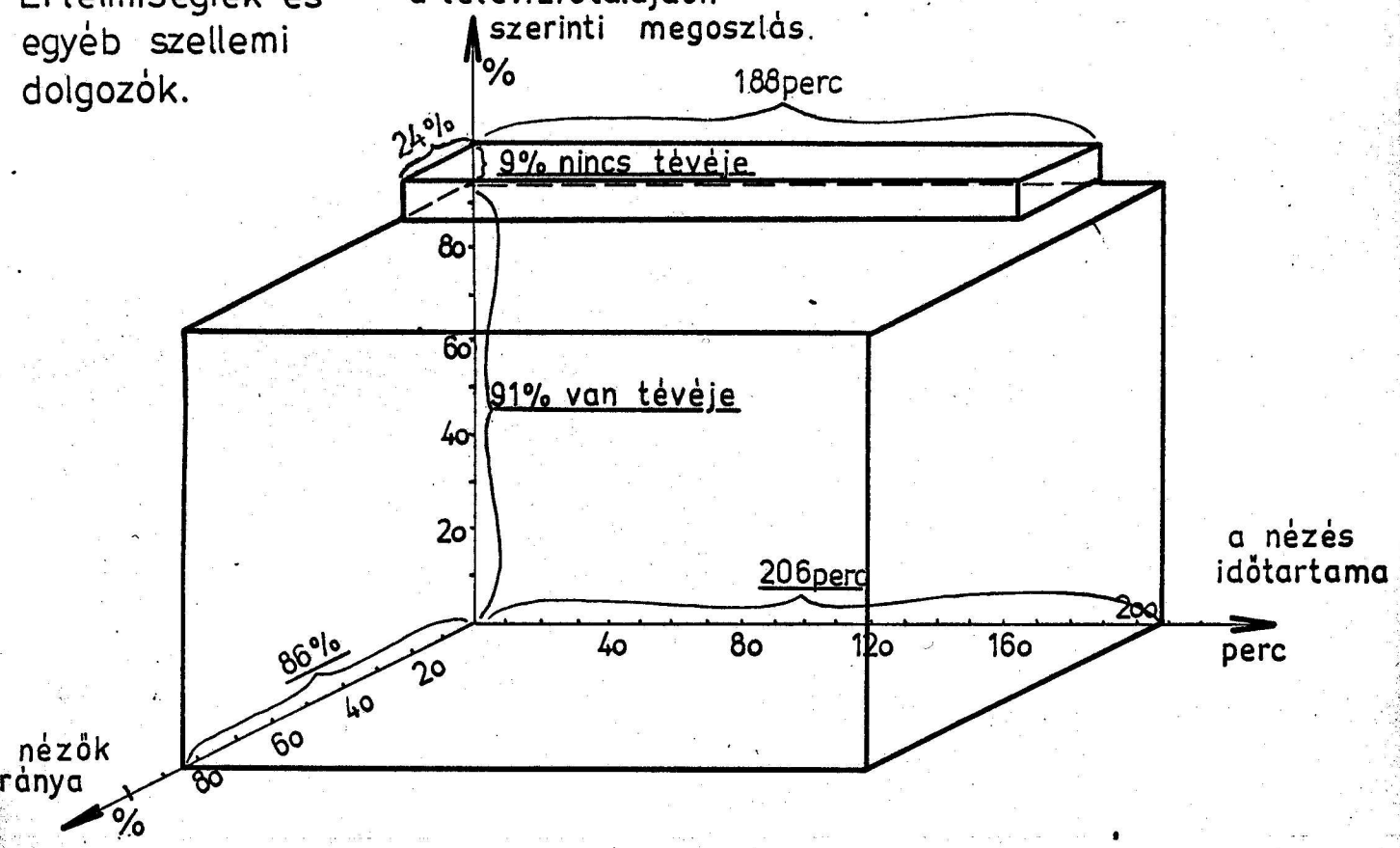
x

A tévénézés időtartamát - kutatásunk adatait - főbb társadalmi csoportonként és naponként a Dokumentáció közli. II. tábla: a társadalmi réteg vagy csoport átlagos tévénézési ideje. III. tábla: A rétegeken vagy csoportokon belül a tévénézők tévénézésének időtartama.

A készüléktulajdonosok arányának, az aznap tévét nézők és nem nézők megoszlásának valamint a nézők tévézésési idejének szerepe egy társadalmi csoport átlagos tévézésési idejének meghatározásában. [A szombati tévézésési adatokat használva; az összehasonlítás kedvéért négy társadalmi csoport átlagos tévézésési idejét kimutatva.]

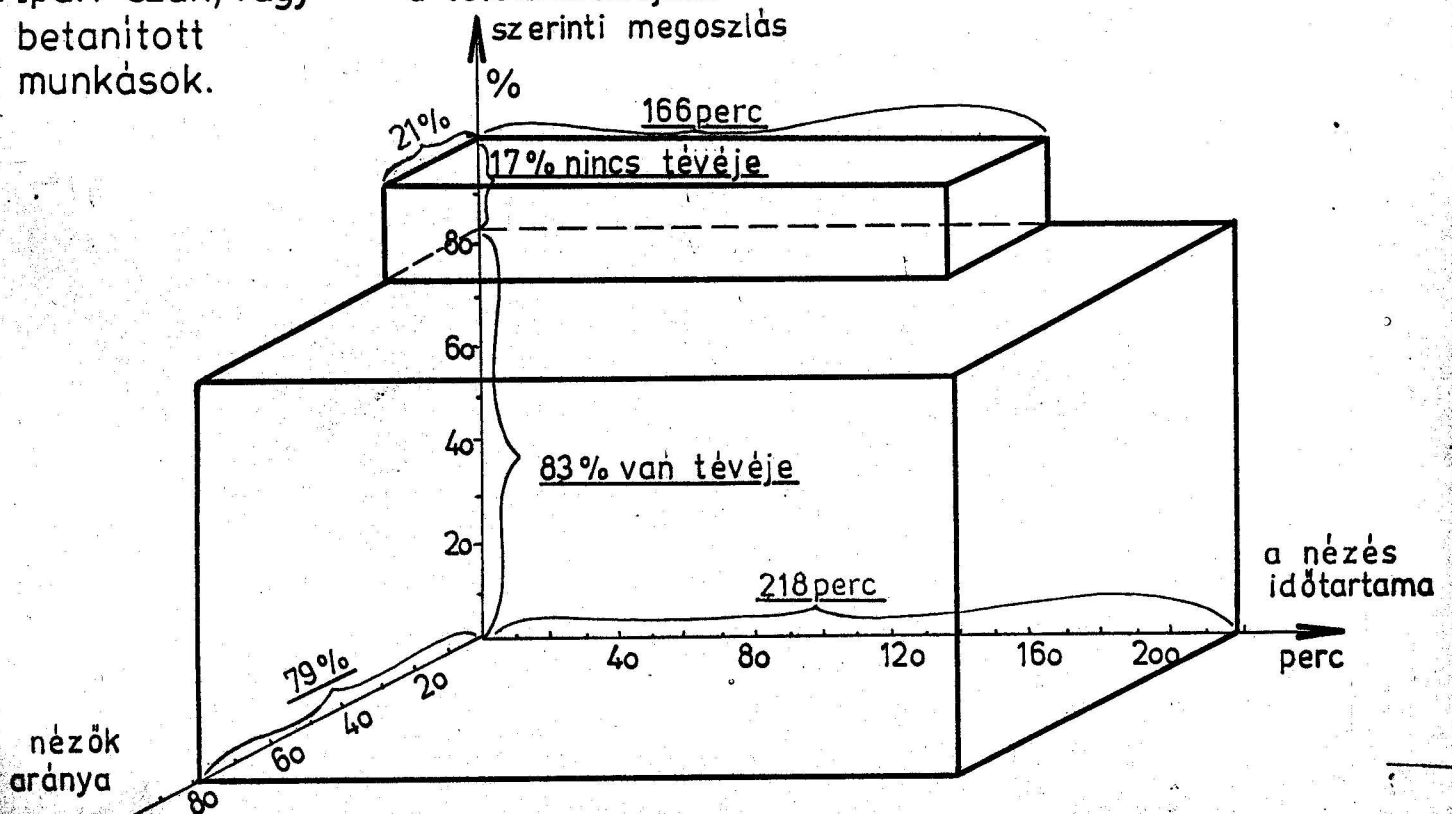
Értelmiségiek és egyéb szellemi dolgozók.

a televíziótulajdon szerinti megoszlás.

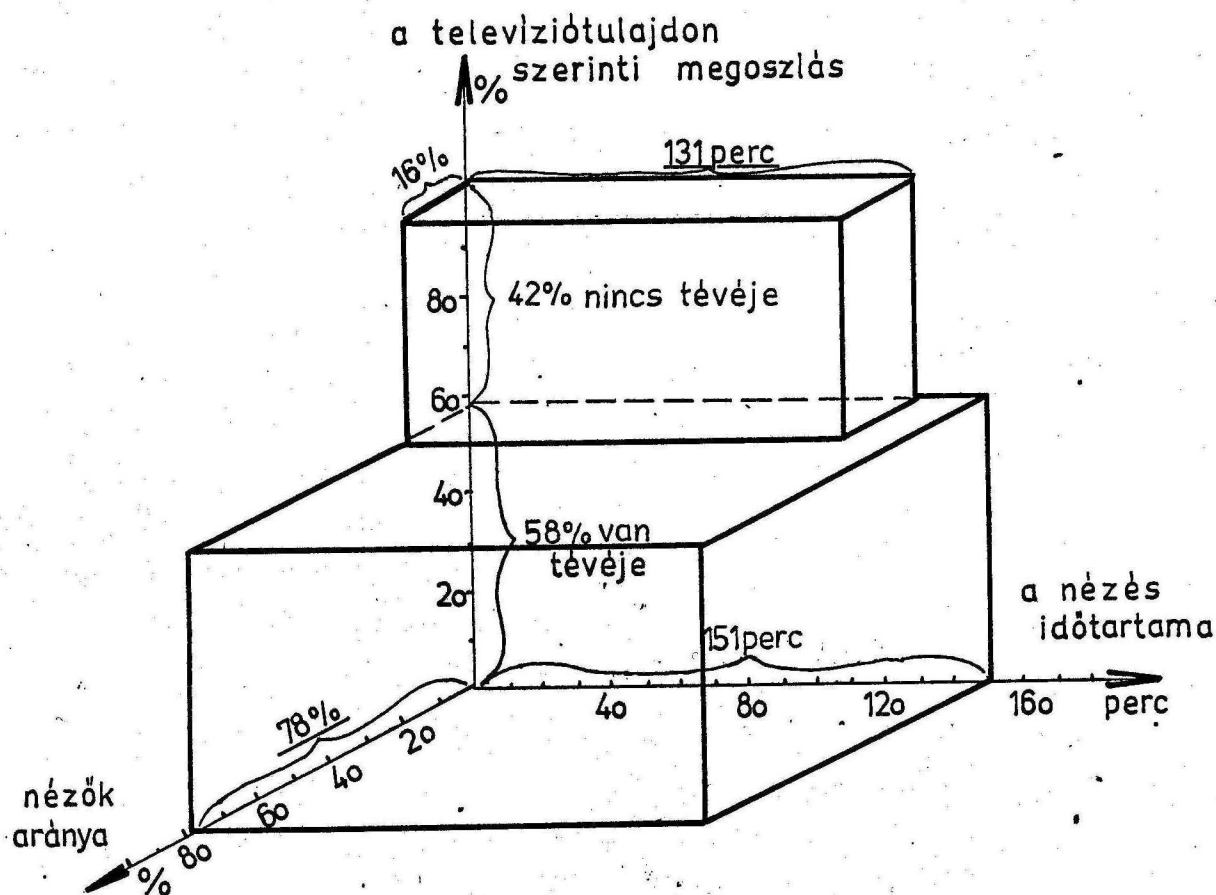
Ipari szak; vagy betanított munkások.

a televíziótulajdon szerinti megoszlás

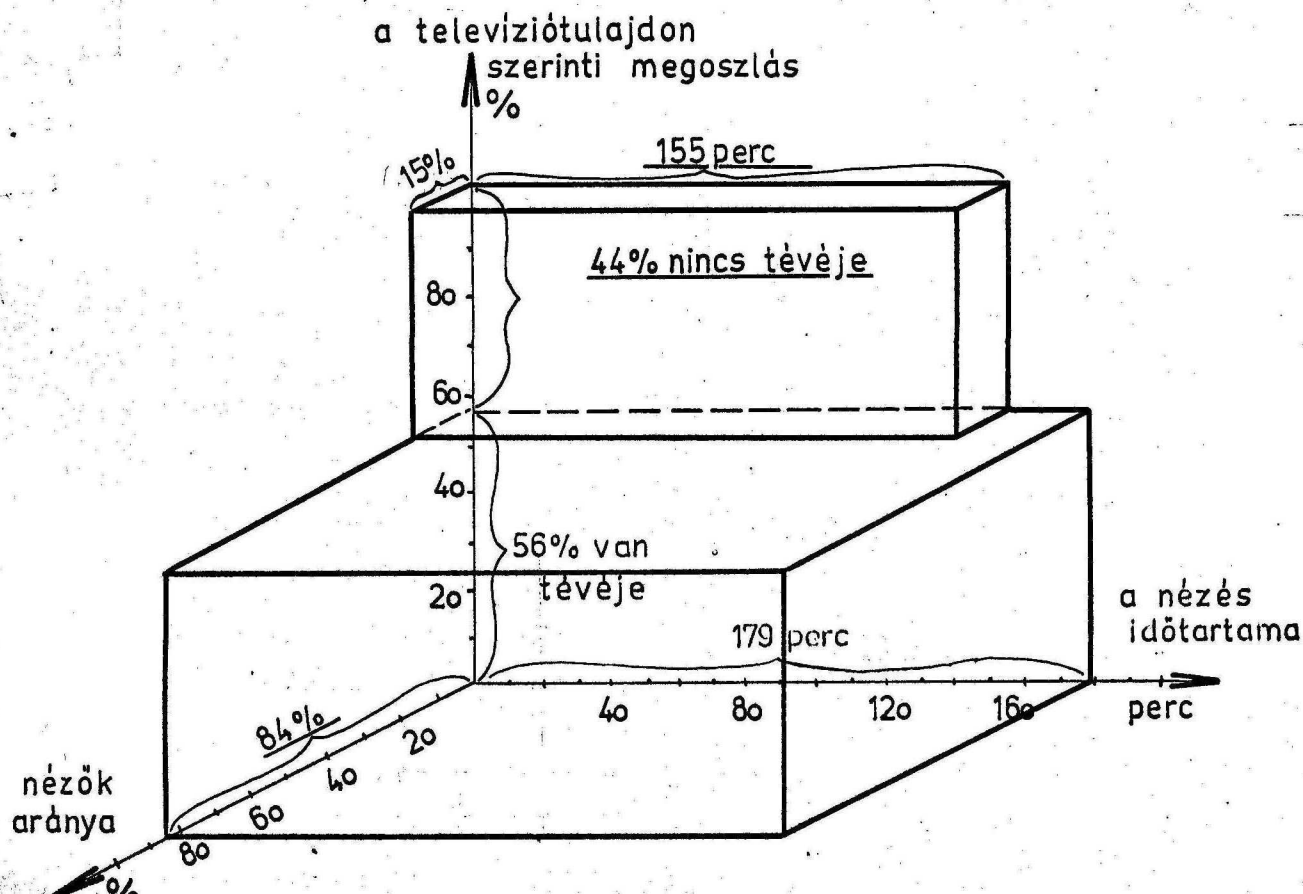

5. ábra/folytatás./

III. Mezőgazdasági fizikai dolgozók.

IV. Háztartásbeliek.

A tévénézés lehetőségét s hosszát befolyásoló tényezők rendszere a társadalmi meghatározottság mechanizmusát képezi. A továbbiakban az "eredmény" foglalkoztat: átlagosan mennyi ideig néz tévét valamely társadalmi csoport s milyen eltérések vannak különböző csoportok tévénézésének időtartamai között? Ezt az értéket tudjuk mérni az időmérleg segítségével és ez az adat jelzi a legpontosabban a televízió műsorfolyamába való bekapcsolódás mértékét. /A különböző nézési intenzitásból s a megértés különböző fokából adódó s egyéb eltéréseket nem tudjuk kimutatni. Az ilyen "mérési hibák" egy része - amely nem csoport-tipikus - a nagy számok törvénye alapján kiegyenlítődik. Másik, rétegre és csoportra jellemző részét jövődó kutatásoknak kell kideríteniük./

A külföldi irodalomban ismételten említett tapasztalat, hogy a televízióknak az alacsonyabb iskolai végzettségű csoportokban /Kline 1971/ vagy a vertikális hierarchiában az alacsonyabb státuszú társadalmi rétegek körében nagyobb a presztízse, mint magasabb végzettségű és státuszú csoportokban. /16./ A tévénézéssel töltött idő is fordított viszonyban van a műveltségi szinttel és a társadalmi státusszal /BBC 1965, Geiger és Sokol 1959, Frank 1973, How do people 1971, Hunziker 1976./ Hazai adataink^x pontosan ezzel ellenkező tendenciát bizonyítanak. Nálunk az iskolai végzettség emelkedésével - és ezzel párhuzamosan a készülékellátottság növekedésével - a tévénézés átlagos időtartama is nő. Hasonlóképpen a tévénézés átlagos ideje hosszabb a munkások, mint a parasztok körében; hosszabb a szakképzett, mint a szakképzetlen dolgozóknál; hosszabb a vezető állásúak és értelmiségiek, mint az egyéb szellemi dolgozók körében. A különbségek nagyok. Az adásnapok átlagában^{xx} a négy osztályt vagy ke-

^x A tévénézéssel töltött idő átlagos hosszát társadalmi-demográfiai rétegenként és csoportonként vö. a Dokuemntáció II. tábláin.

^{xx} Feltételezve, hogy a péntek átlagos hétköznap, pénteki, szombati és vasárnapi adatokkal számolva.

vesebbet végeztek naponta körülbelül 58 percet, a főiskolát vagy egyetemet végeztek átlagosan mintegy 116 percet töltenek tévénézéssel. A mezőgazdasági fizikai dolgozók átlagos 58 percével a nem mezőgazdasági szak- és betanított munkások 98 perces, a vezető állásúak és értelmiségiek 114 perce és az egyéb szellemi dolgozók 105 perces tévénézéssel áll szemben.

A tévénézés hosszának s a kulturális szintnek vagy a foglalkozási struktúrának viszonyából két fontos következtetés adódik. Társadalompolitikailag feltétlenül káros, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek csoportja rövidebb - s mennyivel rövidebb! - ideig van kapcsolatban a televízióval, mint a magasabb iskolai végzettségűek csoportja. Éppoly előnytelen, hogy a mezőgazdasági és egyéb fizikai dolgozók tévénézésének átlagos hossza annyival elmarad a szellemiek mögött. Igaz, hogy a magasabb végzettségűek, szellemiek stb. hosszú tévénézése - minden kritika mellett vagy ellenére is - a televízió presztízsét, fontosságának elismerését bizonyítja /valószínűleg a nyugateurópai és amerikai helyzettől eltérően/ de ez nem ellensúlyozza a fizikai dolgozók, vagy az alacsonyabb iskolai végzettségűek rövid átlagos tévénézését. Biztatóbb tény, hogy azokban a rétegekben hosszabb az átlagos tévénézés, amelyek a társadalmi-gazdasági fejlődés fő irányaihoz közelebb vannak, illetve amelyek növekedésére számíthatunk. Ha a jelenlegi tendenciák lényegesen nem változnak, akkor a társadalmi fejlődés általános menete alapján a mai különbségek csökkenni fognak. Az iskolai végzettség és szakmai képzés fejlődésén túl ugyanebbe az irányba hat a készülékellátottság fokozódása is. Nyugaton a készülékellátottság már nem változik érdemlegesen, a tanulás és képzés pedig inkább csökkenti a nézési időt. A változás iránya nálunk a nyugatiak éppen ellenkezője. /Bár Robinson és Converse 1972 : 208 o. szerint a készülékellátottság fokozódásával ez a tendencia változik/.

A különböző korcsoportok tévénezése a 40-49 év között ér el maximális értéket. Innen mind az életkor csökkenésével, mind növekedésével párhuzamosan a tévénezés csoportra jellemző átlagos időtartama is csökken. Külföldi adatok ezzel szemben az emelkedő életkorral együtt a nézési idő folyamatos növekedését dokumentálják /Frank 1973 :114., How do people... 1971 :44 stb/. Nálunk az 50. életév után a nézési idő rövidüléséért egyrészt a készülékellátottságot, másrészt a tévé nélküli tradíciót tehetjük felelőssé. Mindkettő változóban van. A mai 40-49 évesek aligha fognak kevesebbet nézni 10-20 év múlva, amikor szabad idejük több lesz, kommunikációs igényük viszont a nyugdíjbanetellel, kortársak elhalásával stb. egyre kielégítetlenebbé válik. Feltételezéseinket alátámasztja az a tapasztalat, hogy a nyolc osztályt vagy annál többet végzettek csoportjában az 50-59 évesek éppen annyi ideig nézik a tévét, mint a tíz évvel fiatalabb korosztály, továbbá, hogy a közép- és felsőfokú végzettségűek körében a 60. életév után is kevésbé csökken a tévénezés ideje, mint alacsonyabb végzettségűek között /2. tábla/

2. tábla

A tévénezéssel töltött idő kor és iskolai végzettség szerinti csoportokban^x /Az adásnapok átlagában,^{xx} percben/

Iskolai végzettség	30 évnél fiatalab- bak	30 - 39 é v e s e k	40-49	50-59	60 évesek és időseb- bek	Össze- sen
0-4 osztály	60	50	76	56	57	58
5-7 osztály	72	79	76	70	63	70
8 osztály	89	90	105	105	102	95
Közép- vagy fő- iskola, egyetem	94	103	126	127	110	109
Összesen	88	88	93	83	69	X

^x A csoportok nagysága a vizsgálat mintájának leírásában vö. Függelék

^{xx} Pénteki, szombati és vasárnapi adatokból számolva. Pénteket átlagos adásnapként kezelve.

Az elkövetkező években tehát a társadalom átlagos tévénézési ideje jelentős mértékben abból fog gyarapodni, hogy az idősebbek több ideig nézik a műsort. Az idős korosztályok a "leghüségesebb" tévénéző csoportokká válnak.

b./ A tévénézés a napirend alapvető elemei között.

A csillagok járása alapján számított időnek az emberek számára csak mérsékelt jelentősége van. Számunkra az időt tevékenységeink szabják meg. A társadalmilag meghatározott idő - szemben az asztronómiai idővel - nem csupán mennyiséget, hanem minőséget is képvisel. A minőség a társadalmi csoport fel fogásából és szokásaiból adódik. Ezen kívül a társadalmi idő a szóbanforgó társadalom életének ütemét, lüktetését, ritmusát is mutatja /Sorokin, Merton 1937 : 623./ "A társadalmi idő egy jelenség változását egy másikhoz viszonyítva fejezi ki." /uo. 618./ Független tehát minden mechanikus vagy mesterséges időmérő eszköztől. Beosztása nem azonos az óráéval. Jelző- vagy határpontjai a személyes vagy társadalmi jelentőséggel bíró események. A jelentéktelenség minősülő időszakok szinte nyomtalanul tűnnek el.

Társadalmi idővel nem csak történelmi korokat mérünk: "a felszabadulás után ..." más kultúrákban: "Krisztus születése után... évvel" stb. Személyes életünket is így tagoljuk. "Amikor az iskolát befejeztem..."; "Miután összeházasodtunk..."; "...gyermek születése óta..." stb. Még a mindennapi időmegjelölésben is érvényesül az órában megadott idő, mellett a más tevékenységekhez kötött idő. "Ebédidőben találkozunk"; "Munka után elintéztem..."; "Látogassatok /vagy: ne látogassatok/ meg a meccsközvetítés előtt /alatt, után, stb./!" Ezer hasonló mondatot használunk, de nem véletlen, hogy mit említünk viszonyítási alapként, hogy mit tarthatunk a nap viszonylag szilárd - s lehetőség szerint társadalmilag is egyformán rögzített - elemeinek.

"Az idő értékelése a személyes és a kollektív viselkedés benső minősége. Ha a cselekvésnek nincsen időbeni rendje, akkor semmilyen rendje sincs" - írja Moore /1963 : 9./ Ez az időbeni rend azonban igen különböző lehet. Mind a rendszerezettség mértékében, mind az alkotóelemek kiválasztásában nagyok az eltérések. A néprajzi irodalom áttekintéséből /17/ arra lehet következtetni, hogy a társadalmi fejlődés bizonyos fokán nincs merev időbeosztás. A hosszútávú időmérés esetleg majdnem teljesen hiányzik. /Az emberek pl. korukat hozzávetőlegesen sem tudják./ A "napirendben" legfeljebb az alvás "teremt rendet", bár sokszor ez is csak lazán szabályozott. /18/ Ugyanilyen kötetlenségről /rendezetlenségről/ ír a munkanélküliek napjai megfigyelése alapján Lazarsfeld-Jahoda és Zeisel /1933./ Az anomia-elmélet szerint pedig általánosíthatunk, hogy a társadalmi kötöttségek és szabályozás nagy mértékű feloldása - egyebek között az időrend összezavarodását vagy megszűnését is maga után vonhatja. /Durkheim 1893, 1897; Merton 1957. stb./

Az időbeosztásban az alvás szorul legkevésbé magyarázatra. Aubert és White/1959/ szellemes hivatkozása szerint az alsóbbrendű élőlények természetes állapota az alvás - csak speciális ingerekre és csak átmeneti időszakokra "ébrednek fel". Az ember napirendjének is ez a legállandóbb, hosszát tekintve is kevésbé változtatható eleme. Tudjuk, hogy különböző tényezők befolyásolják az alvásidőt: gyerekek s fiatalok többet alszanak, mint az idősebbek; gyerekeknek korábban "kell" lefeküdniük, mint a felnőtteknek; mezőgazdasággal foglalkozók télen többet alszanak, mint nyáron /Aubert és White 1959/, a magasabb társadalmi státuszú személyeket a későbbi felkelés /Lynd és Lynd 1929/ és rövidebb pihenés jellemzi /Ferge 1969: 270/ stb. Mégis más tevékenységekhez viszonyítva az alvás időpontja és időtartama kevésbé változtatható. Az alvás igen "rugalmatlan" elfoglaltság. /KSH 1965 : 47-49, Szalai 1964 stb./ Ezért alkalmas időmegjelölésre, arra, hogy más tevékenységeket

kezdetéhez, vagy befejeztéhez viszonyítsunk.

Valamivel kisebb mértékben, de hasonló a helyzet az étkezéssel s egyéb személyes szükségletek /tisztálkodás, öltözködés, toalett stb/ ellátásával. Időpontjuk részben az alvási időhöz igazodik, részben ellenben meglehetősen változékony - pl. étkezés, fodrász -. Időtartamuk ellenben éppoly kevéssé változékony, mint az alvásé. Hétköznap elég pontosan 8, vasárnap 9 óra hosszát alszunk. Egyéb személyes szükségleteink ellátására hétköznap 2, vasárnap 2,3 órát fordítunk. Foglalkozási és életkori csoportok között ebből a szempontból kicsik a különbségek. /19/ A nem aktív keresők hosszabb alvásideje a nemek összehasonlításakor újra érvényesül. A nők hétköznap 20-25 perccel többet alszanak mint a férfiak, személyes szükségleteik ellátására viszont néhány perccel kevesebbet fordítanak.

Az alváson /és a személyes szükségletek ellátásán/ túl maradó idő beosztása és felhasználása ismét a társadalmi fejlődés függvénye. Az is a társadalmi-történelmi helyzet-től függ, hogy az időbeosztás mely vonatkozása a legjelentősebb. Ugy vélem, antagonisztikus osztálytársadalmakban a tevékenységekben megnyilvánuló szabadság alapvető szempont. A szocialista társadalomban - ahol a humanizációnak a tevékenységek egyik területén sincs elvi akadálya - a termelőtevékenységekkel és az egyéb elfoglaltságokkal töltött idő szembeállítása az indokoltabb. Mi a következőkben - elterjedt gyakorlatot követve /20/ - megkülönböztetjük a munkahelyi munkaidőt /főmunkahelyen, mellékfoglalkozásban vagy saját gazdaságában/; a járulékos tevékenységek /pl. munkábamenet/ idejét; a házimunka /és gyermekgondozás/ idejét; és a szabad időt - valamint persze a már említett alvásra, étkezésre stb. fordított időt. Esetenként pedig sok korábbi munkát /pl. How do people 1971; Frank 1973/ követve, az egyszerűség kedvéért hármas tagolást alkalmazunk: a termelési és a munka jellegű vagy járulékos tevékenységhez sorolunk minden kereső vagy otthonimunkát s a munkábamenetet; a rekreációhoz az alvást, étkezést és biológiai-fizikai szükségletek ellátását; a többit nevezzük szabad időnek.

A szabad idő fogalmának használata a kapitalizmus előtt igen vitatható. A társadalom egyformán szabályozta a munkaidő és a munkán túli idő viselkedési rendjét és normáit. Az egyén nem rendelkezett olyan idővel, amit tetszése szerint - társadalmi szabályozástól függetlenül vagy többféle szabályozás alternatívái között válogatva - használhatott volna fel /21/. Szociológiailag a munkaidő és a szabadidő különválásáról azóta beszélhetünk, amióta ugyanazon társadalmi csoport számára különböző magatartási modellek kristályosodtak ki sőt, amióta ugyanaz a személy rendszeresen cserélgetheti az általa követett viselkedési formákat, szerepeket.

Különböző társadalmi osztályok tagjai mindig különböztek a velük szemben megnyilvánuló társadalmi elvárások és azt követően magatartásuk szerint is. Az "anya" vagy "vadász" szerepe mást tartalmazott ha földesúrról /vagy feleségéről/ vagy jobbágyról volt szó. Egyazon osztályon belül is más viselkedésre kötelezett ha valaki falusi kovács vagy harangozó volt. Mindkét példára igaz azonban a szerep megváltoztathatalansága. A jobbágy csak álmodozhatott arról, hogy földesúr legyen, a földesúr számára pedig a "csere" legfeljebb rémálmodot jelentett. A harangozó sem állhatott be kovácsnak vagy viszont, és pedig nem csak szaktudás híján, hanem mert a falu vagy szélesebb környezete nem vette volna be. A közmondás is azt tartotta, hogy a "Varga maradjon a kaptafánál!" /22/. A kapitalizmus előtti korban a társadalmi szerep elfogadtatásának feltétele, hogy a közösség lássa a szerep elsajátításáért tett huzamos erőfeszítéseket. Hirtelen "helycsere" csak rendkívüli esetben képzelhető el - bár a népmesék szerint ezirányú igény széles körben létezett -, gyakori vagy éppen rendszeres szerepváltás még kevésbé.

A lakóhely és a munkahely; a rokonsági, a szomszédsági és a munkatársi közösségek a kapitalizmust követő általános szétválása megtöbbszörözte a viselkedési módokat, amibe az embernek bele kell tanulnia. Ilyen feltételek között az ember

már dönthet arról, hogy a munkaidőn túli idejét kikkel és mely viselkedési modell normái, elvárásai, célkitűzései szerint töltse.

A szabadidő a termelésre és a munkaerő újratermelésére fordított időn túl maradó időmennyiség. A termelésben való különböző részvételük miatt az egyes osztályokban a munkaidő és a szabad idő viszonya igen eltérő. Szélsőséges helyzetben vannak mind a rabszolgák mind a korai kapitalizmus munkásai, akiknek munkaidejükön túl olyan kevés idejük marad, ami a biológiai reprodukcióhoz sem mindig elegendő. /Marx és Engels megjegyzéseit összegzi Danecki 1973: 33-35/. Itt szabad időről nincs szó.

A kapitalizmus megerősödése óta beszélhetünk igazán szabad időről. Amióta a munkaidő csökkentéséért folyó harc eljutott odáig, hogy a munkaidőn túl maradó időt nem foglalja el teljes egészében az ember biológiai reprodukciója.

A munkaidő csökkentéséért folyó politikai harc 14 óra helyett előbb 12, majd a 10 órás munkát tűzte célul. Végül a "három nyolcas": a 8 óra munka, 8 óra pihenés, 8 óra szabad időkövetelése került a zászlóra. Noha társadalompolitikai jelzőként vonzó volt, hosszú ideig utópiának tünt. Ma viszont úgy látjuk, hogy két vonatkozásban is rövidlátó utópia volt. Nem gondolt sem a 8 óránál hosszabb szabad időre, sem a munka elidegenedettségének feloldására, azaz a munkaidő kényszer jellegének megszüntetésére.

Számos szabad idő-elméletnek mindmáig tehertétele - sőt néhol javithatatlan hibája -, hogy a munkaidőt szembeállítja a szabad idővel. Megállapítja a munka terhes, elembertelenedett voltát s a megoldást a szabad időbe menekülésbe és a szabad idő növelésében látja /pl. Moore 1963./ Ez a marxizmustól idegen felfogás feladja a munka humanizációjainak lehetőségét és antagonisztikusan szembeállítja egymással a munkaidőt és szabad időt. A marxizmus kezdetei óta - a szabad idő fontosságának hangsúlyozásával egyidőben - a munka kényszerjellegének feloldását tartotta a fejlődés feltételének. A munka marxista ide-

áljában ellenben a szabadság és az ember önmegvalósításának lehetősége olyan fokú, hogy jelen van benne mindaz, amit a szabad idő teoretikusai a szabad idő fő értékeinek tartanak. A marxizmus az emberi élet egészét s nem csak egy - bár talán növekvő - szeletét akarja humanizálni /Shukowski 1968, Thoma 1974/.

A tévénézés a napi-rövidben sajátos "kiegyenlítő" szerepet játszik. Hossza növekszik, ha akár a munkaidő, akár az alvásidő rövidül. Az egyéb szabad idő hosszát viszont csak mérsékelten csökkenti. /3. tábla/. Weiss és Riesman /1961/ a munka és a szabadidő viszonyában látják az összefüggés okát. Szerintük a munkaidő csökkenésével a munkaidő kiegyensúlyozásául szolgáló szabad idő utáni igény is csökken. Ilyen általános megfogalmazásban ez talán túlzás, de szabad idő pihenést biztosító funkcióját tekintve valószínűleg igaz. Rövidebb munkaidővel ellenben nem rövidebb, hanem hosszabb szabad idő jár együtt. Az újonnan "felszabadult" szabad idő egy részét tehát a társadalom talán még nem igényelte. Bizonyos, hogy a szabad idő eltöltésének társadalmilag elfogadott és javasolt - azaz racionálisnak és helyesnek tartott - módjai lassabban szaporodnak, mint a szabad idő maga. Az eredmény az üresség érzése, az idő, amivel nem tudunk mit kezdeni, amit "agyon kell ütni".

Am a dolog általában nem fajul idáig. Hála a tömegkommunikációnak! - írja Weiss és Riesman. Az önmagában értelmetlen sőt, társadalmi konfliktusok és aszociális magatartás lehetőségét is hordozó "szabad-idő-többletet" azon melegében lefoglalja a televízió.

Amennyiben és amikor a tévé nézés funkciója valóban elsősorban bizonyos időtartam áthidalása, úgy nem indokolt, ha kulturális, kreatív és egyéb teljesítményt kérünk számon rajta. Ez utóbbi - másutt természetesen jogos - elvárások onnan erednek, hogy a tévé "semleges, időt kitöltő" szerepét legfeljebb átmenetileg tudjuk elfogadni. A szabadidő-eltöltési modellek hiánya nem csak szükségmegoldásokra, hanem új módozatok megteremtésére is késztet - részben éppen a tévé segítségével. Ezért a tévé felelőssége nem csökken. /Meyersohn 1968./

3. tábla

Különböző tevékenységekre fordított időtartamok televíziót nem néző ill. különböző ideig néző csoportokban pénteken, szombaton és vasárnap /Percben.

		Nem néz-	1/4-1	1 1/4-2-	több, mint
		zett	óra hosszat nézett televíziót		
	N =				
<u>Péntek</u>		829	271	316	349
Kereső munka		404	437	425	349
Közlekedés munkába		38	43	34	34
Házi és egyéb munka		239	216	216	216
Alvás		507	496	470	462
Személyes szükségletek		121	120	115	115
Tévézés		-	28	90	169
Egyéb szabad idő		130	101	90	95
Összesen		1439	1441	1440	1440
<u>Szombat</u>		603	110	185	860
Kereső munka		368	364	316	246
Közlekedés munkába		22	21	28	17
Házi és egyéb munka		242	296	276	266
Alvás		532	501	480	435
Személyes szükségletek		133	129	128	126
Tévézés		-	30	88	225
Egyéb szabad idő		144	98	125	124
Összesen		1441	1439	1441	1439
<u>Vasárnap</u>		505	125	196	1002
Kereső munka		221	214	186	117
Közlekedés munkába		11	11	12	5
Házi és egyéb munka		238	281	247	214
Alvás		590	556	557	549
Személyes szükségletek		141	140	144	139
Tévézés		-	35	91	223
Egyéb szabad idő		239	203	202	192
Összesen		1440	1440	1439	1439

A túlzott igényekkel szemben azonban Scheuch /1969 : 792/ megjegyzi, hogy "a tömegkommunikációs eszközök részben azt a funkciót is gyakorolják, amit az iparosodás előtti társadalmakban a felszínes beszéd és a bóbiskolás: ugyanis más tevékenységek közötti időszakok rugalmas kitöltését. Annak, aki a tömegkommunikáció minőségét és használatának módját kritizálja, arra is gondolnia kell, hogy a tömegkommunikációs eszközök csak részben jelentik a magas képzettségű társadalmi kisebbségek tevékenységeinek meghosszabbítását. Sokkal nagyobb mértékben az iparosodás előtti társadalmak legkevésbé kvalifikált tevékenységeit helyettesítik". Tovább, hogy még a kulturálisan legigényesebbeknek is időnként szükségük van egy kis kikapcsolódásra.

Weiss és Riesman tézise magyar adatokra csak részben alkalmazható. A kutatásunkban vizsgált társadalmi csoportok tévénezésének átlagos időtartamai jobban különböznek egymástól, mint kereső munkájuk hossza. /3. tábla/ Párhuzamosan ezzel az alvásidő hossza is különböző. A három elem kölcsönösen kiegészíti egymást. A felnőtt lakosságban akik kevesebb időt töltenek kereső munkával, azok hosszabban alszanak, vagy/és/ hosszabb ideig nézik a televíziót. Az összefüggés megfordításane-hézségekbe ütközik, ugyanis a hosszabb alvásidővel gyakorta rövidebb munkaidő jár ugyan együtt, de ugyanitt talán tévét is kevesebbet vagy rövidebb ideig néznek /pl. idős emberek/. A televízióból pedig azért nem értelmes kiindulni, mert azt csak nagyon kis mértékben tarthatjuk a munkaidő hossza meghatározójának.

Mindkét elem egyaránt fontos:

- 1./ Hosszabb alvásidő esetén a tévénezés ideje rövidebb;
- 2./ A kereső munkával töltött hosszabb idő mellett a tévénezés időtartama rövidebb.

Az összefüggés részben külső harmadik tényező, részben azonban a napirenden belüli kizárásos viszony következménye: a 24 óra elosztásakor egy tevékenység megnyújtásához egy /vagy több/ másikat rövidíteni kell /23/. A kívülálló tényezők között

a legfontosabb a néző és a nem néző csoportok különböző társadalmi összetétele. Az alvásidő egyébek között - mint láttuk - az életkortól függ. A legfiatalabbak és a legidősebbek lényegesen hosszabb ideig alszanak, mint a többi korcsoport. Ugyanezekben a csoportokban a készülékellátottság alacsony /Szekfü 1973 : 16-17./ Ez a két korcsoport sokkal kevesebb ideig néz tévét, mint a társadalom többi része /4. tábla/. A fiatalok esetében két egymástól független tényező - az életkori-biológiai adottság és a készülékellátottság - egybeesését látjuk. Alvásidő és tévézés közötti további kapcsolatra nincs bizonyítékunk. Az öregek alvásideje viszont ellentmond az általános tapasztalatoknak /Aubert és White 1959/. Az idősek hosszú alvásidejét részben a számunkra lehetséges és vonzó tevékenységek, köztük nem ritkán a tévézés hiányát kell felelőssé tennünk. A készülékellátottság javulása tehát lényegesen változtathatja az öregek napirendjét: a tévézés hosszát növelve, az alvását csökkentve.

Az alvás és a tévézés hossza közötti fordított arány egy-egy társadalmi csoporton belül is érvényesül, de igazán erősen csak szombaton és csak a mezőgazdasági fizikai dolgozók, a háztartásbeliek és a nyugdíjasok között /24/. Ez azt jelenti, hogy az utóbbi csoportok jelentős része számára szombat délután-este egyetlen alternatíva létezik: alvás vagy tévézés. /Az már teljesen más kérdés, hogy mi segíti elő, vagy akadályozza egyiket és másikat./

4. tábla

Az alvásra és a tévénézésre fordított idő pénteken, szombaton és vasárnap különböző korcsoportokban /Percben/

		20-24	25-29	30-39	40-49	50-59	60 és több
		é v e s e k					
<u>Péntek</u>	N =	112	145	363	361	314	449
- Alvás		499	472	466	452	477	554
- Tévézés		39	59	60	60	55	49
<u>Szombat</u>	N =	88	133	294	411	298	480
- Alvás		494	472	453	442	447	527
- Tévézés		129	154	137	150	127	93
<u>Vasárnap</u>	N =	112	169	342	410	296	468
- Alvás		574	565	548	525	534	588
- Tévézés		175	180	153	168	153	124

A kereső munka és a tévézés hossza közötti kapcsolat-
hoz mindenképp előtérbe kell venni a foglalkozási rétegződést
mindenek előtt a foglalkozási rétegződést kell figyelem-
be vennünk. /25/ Az aktív keresők csoportjaiban ahol a munka-
idő hosszabb, ott a tévézés időtartama következetesen rö-
videbb. /5. tábla/. Nem könnyű eldönteni, hol keressük az ösz-
szefüggés okát. Segítségül idézzük emlékezetünkbe, hogy egy-
részt a készülékellátottság az egyéb szellemi dolgozók 92, és
a vezető állásúak és értelmiségiek 89 százalékos szintjéből a
munkás rétegekben 85 és 69, a mezőgazdasági fizikai dolgozók
között 58 százalékra süllyed /Szekfü 1973 :14/. Másrészt, mint
előbb láttuk, a különböző foglalkozású készüléktulajdonosok
tévézésének hossza viszonylag kevésbé tér el egymástól. Te-
hát

- a/ a fő meghatározó tényező a foglalkozás /és a benne
megjelenő társadalmi helyzet/. Ez megszabja a kereső
munka hosszát. Meghatározza továbbá a készülékellá-
tottságot s ezen keresztül befolyásolja a tévézés
átlagos hosszát.
- b/ a munkaidő hossza kevésbé, illetve elsősorban extrém
esetekben /18-24 órás vagy szombati, vasárnapi munka/
befolyásolja a tévézés időtartamát /26/. Fordítva
viszont a tévézés állandó időtartama azt valószínű-
síti, hogy a tévézés bizonyos nyomást gyakorol a
munkaidő hosszára: a készüléktulajdonosok igyekeznek
úgy elkészülni, hogy megnézhessék a műsort. Akinek nincs
tévéje, azt ilyen megfontolások kevésbé irányítják.

A tévét nem nézők viszonylag hosszú otthoni munkálkodása
két tényre támaszkodik. A televíziót nem nézők mintegy fele háztar-
tásbeli vagy nyugdíjas /27/, akiket kereső munka csak kevésbé
terhel, viszont akik a családi munkamegosztásban az otthoni
munkák ellátásában fokozottan részt vesznek. Ugyanezekben a
csoportokban ellenben a készülékellátottság is rossz. Mintegy
felüknek nincs televíziója, azaz nézési lehetőségeik is kor-
látozottak. /28/ A nem-nézésnek ez az alapvető oka, nem egyéb
elfoglaltság.

Pénteken a nézők kevesebb időt fordítanak házi és egyéb munkára, mint a nem nézők, de ezen túl a nézési idő változása nem befolyásolja a házi munka hosszát. Szombaton és vasárnap az tudja a műsort hosszabb ideig nézni, aki a házi munkával kevesebb időt tölt. Szombaton és vasárnap a hosszú ideig - különösen a több, mint 2 óra hosszát - tévét nézők között kevesebb a nő s kevesebb a fiatal családos férfi is, mint más napon vagy a rövidebb ideig tévét nézők csoportjában. Bizonyos körülmények között tehát a házi munka hossza is akadályozhatja a /hosszabb/ tévénezést.

A munkábamenetel és a személyes szükségletek ellátásával töltött idő hasonlóan "viselkedik" mint a kereső munka és az alvás. Mindkettő fordított arányban áll a tévénezés hosszával. De a tévénezés időtartamának 1-2-3 órás növekedéséhez a munkába utazás és a személyes szükségletek ellátásának csupán alig néhány perces csökkenése kapcsolódik. Ez két olyan tevékenységcsoport, aminek hossza csak kevéssé változtatható. A munkábamenetel /átlagos/ ideje egyféleképpen rövidíthető radikálisan: ha valaki nem megy munkába. Ilyenkor a csoport átlagos munkaideje is csökken, szabad ideje nő, a tévénezés időtartama is hosszabbodhat. De érthető módon ez legfeljebb kivételként jöhet szóba. Egyébként a közlekedési idő hossza olyan adottság - ha tetszik természeti csapás - amit alig lehet változtatni. Bizonyos határokon túl a tisztálkodás, öltözködés, étkezés, biológiai igények kielégítése stb. időtartama sem csökkenthető, - akár van tévé, akár nincs. Így az a néhány perc, amennyivel a hosszú ideig tévét nézők kevesebbet közlekednek és kevesebbet fordítanak személyes szükségleteik ellátására valójában nagyon figyelemreméltó idő, a tévénezési igény bizonyítéka.

Ezért a Weiss - Riesman-tézishez néhány további megjegyzést kell fűznünk. Feltételezésünk szerint az az éremnek csak az egyik oldala, hogy a tömegkommunikáció az egyik elfoglaltságok közötti /Scheuch /1969/ vagy a másra nem szánt - s célok, elképzelések híján nem is használható - szabad időt /igy: Weiss és

5. tábla

A kereső munkával és tévénézéssel töltött idő pénteken, szombaton és vasárnap aktív keresők csoportjaiban /Percben/

		Vezető- állású és értel- miségi	Egyéb szel- lemi dol- gozó	Nem mezőgazdasági		Mezőgaz- dasági fizikai dolgozó
				Szak- és betani- tott mun- kás	Egyéb fizikai dolgo- zó	
<u>Péntek</u>	N =	92	210	448	201	168
- Kereső munka		475	438	495	492	594
- Tévénezés		71	67	61	47	38
<u>Szombat</u>	N =	116	174	456	182	138
- Kereső munka		270	250	331	345	562
- Tévénezés		175	173	160	114	79
<u>Vasárnap</u>	N =	102	205	476	163	161
- Kereső munka		89	103	169	190	314
- Tévénezés		227	186	185	134	114

Riesman 1961/ tölti ki. A másik oldal pl. a tévé esetében a tévénezés társadalmi gyakorlattá, a napirend állandó elemévé, szórakozási s talán kulturális célkitűzések tárgyává válása. Ez a szerep alapvetően más, mint a "hézagpótlás". A tévével töltött időt nem az szabja meg, hogy mennyi marad - véletlenül s váratlanul - az egyéb tennivalók mellett. Ellenkezőleg, amint a tévénezés önálló igénnyé válik /pontosabban: vált/, a napirend tervezésében és szervezésében is követeléseként jelentkezik. Az a tény, hogy a tévénezésre fordított idő növekedésével mind a kereső munka és a munkábutazás, mind az alvás és a személyes szükségletek ellátásának ideje, mind az egyéb szabad idő hossza csökken azt mutatja, hogy a tévénezés a tevékeny-

sérendszernek nem csupán függő, hanem a többi elfoglaltság időtartamának befolyásolására is képes lenne.

c./ A szabad idő és a televízió.

A szabad idő és a tévénézés viszonyáról a közfelfogásban néhány nagyon elterjedt hiedelem él. Tudományos alátámasztásuk és bizonyításuk csekély. A bennük rejlő tézisek ellenben számunkra jó vizsgálati alapnak kínálkoznak: hipotézisnek.

"A televízió elfoglalja, elveszi a szabad időt" - tartja a közhit arra a tényre támaszkodva, hogy a társadalom legnagyobb része nap mint nap hosszú időt tölt a képernyő előtt. /Az adásnapok átlagában a "nézők" szabad idejük felét töltik a készülék előtt./ Félig kimondva arról is szó van, hogy a tévé olyan időt foglal el, amit korábban másra - hasznosabban - használtak vagy amit mások, a tévét nem nézők másképpen, "jobban" töltenek. Ezen a pontokon a felfogás nyilvánvaló tévedéssé torzul. Az adatok azt bizonyítják, hogy akik tévét néznek, azoknak általában másfélszer-kétszer annyi szabadidejük van, mint a nem nézőknek. /29/ Sőt, a szabad idő hossza és a tévénézés időtartama is szorosán összefügg. /30/ Azok néznek többet, akiknek több a szabad idejük /A szabad idő hossza s elosztása a tévénézés hossza szerint vö. 6. tábla/

A televízió tehát valóban sokaknál /a felnőtt lakosság kb. 40-80 százalékában, vö. Dokumentáció I. tábla/ a szabad idő jelentős részét ^{ki} tölti. A nézők tévénézésen túli szabad ideje ellenben megközelíti a nem nézők szabad idejének hosszát: annál legfeljebb 1/2 - 3/4 órával rövidebb. A tévénézés nagyobb mértékben a növekvő szabad időre benyomuló s csak kevésbé az - állandónak elképzelt s viszonylag rövid - "eredeti" szabad időt elfoglalót tevékenység. Az viszont tagadhatatlan, hogy a tévénézés elterjedésével már nem is igen gondolunk arra, hogy a szabad idő növekedésével arányosan növekedjen az olvasásra, alkotó tevékenységre vagy aktív testmozgásra szánt idő. A szabadidő hosszának növekedése az időbeosztás szerkezetének eltoló-

6. tábla

A szabad időből különböző tevékenységekre fordított időtartamok televíziót nem néző ill. különböző ideig néző csoportokban pénteken, szombaton és vasárnap /Percben/

		Nem nézett tévét	1/4-1	1 1/4-2	több, mint 2
		óra hosszat nézett televíziót			
<u>Péntek</u>	N =	829	271	316	349
Társadalmi élet		36	34	22	17
Olvasás, tanulás		20	19	19	21
Kulturális rendezvény		3	1	1	0
Vallási tevékenység		1	1	0	-
Séta, sport		8	5	8	9
Rádióhallgatás ^x		16	7	8	9
Pihenés és egyéb		46	34	32	39
Tévénézés		--	28	90	169
Összesen		130	129	180	264
<u>Szombat</u>	N =	603	110	185	860
Társadalmi élet		41	35	45	36
Olvasás, tanulás		19	12	19	21
Kulturális rendezvény		3	3	4	2
Vallási tevékenység		1	2	3	0
Séta, sport		10	11	9	12
Rádióhallgatás ^x		18	4	4	10
Pihenés és egyéb		52	31	41	43
Tévénézés		--	30	88	225
Összesen		144	128	213	349
<u>Vasárnap</u>	N =	505	125	196	1002
Társadalmi élet		68	73	68	56
Olvasás, tanulás		22	18	17	25
Kulturális rendezvény		4	4	5	2
Vallási tevékenység		10	12	6	4
Séta, sport		21	23	21	21
Rádióhallgatás ^x		33	17	17	9
Pihenés és egyéb		81	56	68	75
Tévénézés		--	35	91	223
Összesen		239	238	293	415

^x Amikor ezzel egyidőben mással nem foglalkoztak.

dásával jár. Az időfelhasználás változásának jelenleg fő, sőt szinte kizárólagos haszonélvezője a televízió. A folyamat megértését azonban zavarja mind a szabad-idő-keret állandóságának feltételezése, mind az arra épülő mechanikus kiszorítási modell. Amikor a tévézés időtartamának megnyúlását és a szabad idő eltöltésében való relatív fontosságának növekedését bizonyítjuk, éppen a szabad idő szerkezeteinek átalakulásából kaphatunk az életmódot is érintő új információkat.

A tévézés életmódot formáló szerepére vonatkozó legkevésbé differenciált tézis szerint "a televízió otthonülővé s passzívává tesz". A tételt nálunk először alighanem a művelődési házak, mozik s egyéb kulturális intézmények felelősei fogalmazták meg, amikor a televízió megjelenését követően a látogatók száma csökkent. Az "otthon maradási" azóta sem vizsgálták tudományosan. Hasonlóan a "passzivitáshoz" ez is sokmindent takarhat. /A passzivitás vádjának sokféle tartalmára vö. Himmelweit, Oppenheim és Vince 1958 : 352-3. A gyermekekre vonatkozó vizsgálat mindegyik lehetséges értelmezést megcáfolja. Az eredmények összefoglalását vö. Szecskő 1976 : 177-178/.

A fogalmi bizonytalanságon túl a hipotézisnek két támadható pontja van. "Otthonülő" s "nem otthonülő" emberekről vagy életmódról beszél, de csak a szabad idő eltöltésére gondol. Az a lehetőség a gondolati modellen kívül esik, hogy a szabad idő elosztásának átrendezésével egyidőben a nap egyéb részeiben is változásokra kerülhet sor. A fél- és mellékmunkák szaporulata mind az otthonülés, mind a passzivitás ellen szól. Ezen kívül vannak olyan "aktív" és "nem otthoni" elfoglaltságok, amelyek a szabad időből bizonyos feltételek esetén a munkaidőbe tolódhatnak: pl. politikai és szervezeti tevékenységek. A szabad idő eltöltési módja vagy annak változása adataiból tehát csak korlátozottan lehet "otthonülő" életmódra következtetni.

A másik lényeges korlátozás a "házon kívüli" vagy "aktív" szabadidős tevékenységek viszonylagos rövidségéből adódik. Mi az otthon/másutt, vagy az aktív/passzív párok helyett hármass beosztást alkalmazunk /31/:

- 1./ Házon kívüli aktív szabad idő-tevékenységek /elsősorban: rendezvényen való részvétel, séta, sport, szervezeti élet stb./
- 2./ Emberi-társadalmi kapcsolatok /beszélgetés, vendégség otthon és másutt, rokoni-baráti ebéd vagy vacsora vendéglátóipari üzemben stb./
- 3./ Otthoni, legfeljebb mérsékelt aktivitást igénylő szabadidős-tevékenységek /olvasás, tanulás, rádióhallgatás, tévénézés, napközi pihenés, semmittevés, stb./

A szabad idő legalább háromnegyed részét a felnőtt társadalom hétköznap s hét végén egyaránt otthon tölti. Házon kívüli aktív tevékenységgel telik hétköznap a szabad idő egy-huszdal része. Emberi - társadalmi kapcsolatainkra szabad időnk 12-15 százalékát fordítjuk. Ezeket az átlagértékeket változtathatja, hogy valaki néz-e tévét vagy nem. De a változások a szabad idő eltöltésének típusán mit sem változtatnak. Semmiképpen sem annyit, hogy emiatt az "otthonülő" s "nem otthonülő" vagy valamilyen hasonló megkülönböztetés jogos lenne.

A társadalomnak az a fele, amely nem nézett tévét, valamivel több időt fordít mind aházon kívüli, aktív, mind az emberi-társadalmi elfoglaltságokra, mint a tévénézők. A teljes szabad idő elosztásában kifejezettebbek a különbségek. A tévét nem nézők szabad idejükből nap mint nap körülbelül kétszer annyit töltenek házon kívül, aktív tevékenységekkel /s hasonlóképpen emberi-társadalmi kapcsolataikkal/, mint azok, akik aznap néztek tévét. De mindkét csoport szabad idejének döntő részét, otthon, többé-kevésbé passzívan - nem utolsó sorban napközi pihenéssel-tölti /7. tábla./

7. tábla

Tévénézők és tévét nem nézők szabad idejének eltöltése "otthonülés" és aktivitás szerint
pénteken, szombaton és vasárnap

		Az egyes tevékenységtípusokra jutó szabad idő	
		Tévénézők körében	Tévt nem nézők körében
		perc	perc
		%	%
		/N = 936/	
<u>Péntek</u>		/N=829/	
-	Házon kívüli, aktív szabadidő-tevékenységek	10	14
		5,1	10,8
-	Emberi-társadalmi kapcsolatok	24	36
		12,2	27,7
-	<u>Otthoni elfoglaltságok</u>	<u>163</u>	<u>80</u>
		<u>82,7</u>	<u>61,5</u>
	Szabadidő összesen	197	130
		100,0	100,0
		/N = 1155/	
<u>Szombat</u>		/N=603/	
-	Házon kívüli, aktív szabadidő-tevékenységek	15	16
		4,9	11,0
-	Emberi-társadalmi kapcsolatok	38	41
		12,4	28,1
-	<u>Otthoni elfoglaltságok</u>	<u>254</u>	<u>89</u>
		<u>82,7</u>	<u>61,0</u>
	Szabad idő összesen	306 ^x	144
		100,0	100,1
		/N = 1323/	
<u>Vasárnap</u>		/N=505/	
-	Házon kívüli, aktív szabadidő-tevékenységek	32	37
		8,4	15,4
-	Emberi-társadalmi kapcsolatok	59	68
		15,6	28,3
-	<u>Otthoni elfoglaltságok</u>	<u>288</u>	<u>135</u>
		<u>76,0</u>	<u>56,3</u>
	Szabad idő összesen	380	239
		100,0	100,0

x Az időértékek kerekítettek. Összegük ezért nem mindig egyezik a teljes szabad idő hosszával.

A tételt tehát csak erősen tompított formában fogadjuk el. A felnőtt népesség szabad idejének viszonylag kis részét tölti házon kívüli s aktivitást igénylő elfoglaltságokkal. Az aktivan és házon kívül töltött idő tévénézők között valamivel még rövidebb, mint a tévét nem nézők csoportjában. Azaz, bár nem a tévé tesz - a szabadidőben - otthonülővé, a tévénézők mégis valamivel inkább otthonülők, mint akik nem néznek tévét.

Ez az - ismételjük, a szabad idő egészéhez mérve csekély! - otthoni tevékenységre készítő hatás az iskolai végzettséggel emelkedik. A négy osztályt vagy kevesebbet végzettek között a tévénézők (abszolút értékben) hétköznapi hosszabb időt fordítanak aktív s házon kívüli elfoglaltságokra, mint azok, akik nem néznek tévét. A középiskolát, főiskolát vagy egyetemet végzettek körében pedig a tévénézőknek csak feleannyi ideje telik aktív, házon kívüli tevékenységekkel, mint a nem nézőknek. Ha pedig a nézők és nem nézők szabad idejének eltérő hosszát /32/ is tekintetbe vesszük /8. tábla/, azt találjuk, hogy a tévénézés az aktivan töltött szabad idő relatív hosszát középiskolát vagy főiskolát, egyetemet végzettek között mintegy kétszer olyan mértékben csökkenti, mint a négy osztályt vagy kevesebbet végzettek körében /33/. A televízió eszerint a magasabb iskolai végzettségűeket inkább teszi otthonülővé, mint az alacsonyabb végzettségűeket. A közép- és felsőfokú végzettségűek között a tévét nem nézők - abszolút és relatív értékben - más társadalmi csoportoknál sokkal több időt töltenek házon kívüli s aktív elfoglaltságokkal. Ugyanezen közép- és felsőfokú végzettségű csoport tévénézői viszont a társadalom többi csoportjaival nagyjából azonos időt töltenek házon kívüli aktivitással.

Az "otthonülés" kérdésével kapcsolatos, de azzal ellenkező hangsúlyú /hiszen itt egy otthoni elfoglaltság háttérbe szorulásától féltek/ polémia alakult ki a tévénézés és az olvasás és tanulás kapcsolatáról. A vitát provokáló hipotézis szerint "a televízió csökkenti az olvasási, tanulási kedvet". A nemzetköz szakirodalom számos tanulmánnyal bizonyította, hogy a televízió

8. tábla

A szabad időnek házon kívüli aktív tevékenységekkel töltött része különböző iskolai végzettségű tévé-néző és nem-néző csoportokban, pénteken, szombaton és vasárnap /százalékban/^x

Televíziót:	0-4 osztályt		5-7 osztályt		8 osztályt		Közép, fő-iskolát	
	nézett	nem	nézett	nem	nézett	nem	nézett	nem
Péntek	6,5	8,3	3,9	8,0	4,6	13,3	5,8	16,2
Szombat	4,7	7,5	3,9	6,8	5,4	18,4	5,6	19,9
Vasárnap	7,0	14,1	7,3	12,8	9,7	18,6	8,3	23,2

^x Az egyes csoportok naponkénti nagysága s a szabad idő csoportonkénti hossza vö. 32. jegyzet.

bizonyos körülmények között olvasásra ösztönözhet. /Irodalom-összefoglalás és hazai eredmények vö. Tomka 1972./ Ugyanakkor a tévénézéssel töltött idő nyilvánvalóan csökkenti a más célra, s egyébek között az olvasásra maradó szabad időt. Kérdés azonban, hogy a tévénezők az olvasásra és tanulásra fordítanak-e a nem nézőknél kevesebb időt, vagy egyéb tevékenységek időtartamát rövidítik-e? Az iskolai végzettség mind az olvasási és tanulási idő, mint a tévézés átlagos hosszát olyan nagy mértékben befolyásolja, hogy választ csak végzettségi kategóriánként érdemes keresni.

Az írott kultúra "képviselőit" leginkább az aggasztja, hogy a televízió főleg a könyvhöz kevésbé szokott rétegekben veszélyes vetélytárs. Ahol nincs kialakult olvasási kultúra, ott a tévé-állítólag - csak nehezíti annak megszerettetését. A tény ezzel szemben az, hogy míg a négy osztályt vagy annál kevesebbet végzett tévénezők átlagosan napi 14 percet töltenek olvasással, tanulással, addig a nem nézők csak 1,2 percet. /Az adásnapok átlagában/. Az 5-7 osztályos végzettségűek között

nézők s nem nézők körülbelül egyforma hosszú időt töltenek olvasással tanulással. Az igazán alacsony iskolai végzettségűekről tehát nem mondható, hogy a tévénézés olvasás-tanulás idejüket rövidíti. Ezzel szemben valószínűleg arról van szó, hogy ezekben a csoportokban a kulturálisan érdeklődőbbek mind a tévénézésben, mind az olvasás és tanulás hosszában különböznek kevésbé érdeklődő társaiktól. Ugyanaz az indíték késztet olvasásra is tévénézésre is vagy tart vissza attól /jegyzi meg S. Molnár és Semjén 1969./

A 8 osztályos végzettségűek csoportjában viszont a tévénézők alig több, mint feleannyit /éspedig 14 percet/ fordítanak olvasásra és tanulásra, mint a nem nézők /26 percet/. Hasonló irányú, de kisebb a differencia a nyolc osztálynál magasabb végzettségű tévénézők és nem nézők olvasási és tanulási ideje között /41 illetve 50 perc/. Az általános iskolai vagy annál magasabb végzettségűek körében tehát a nézők lényegesen rövidebb ideig olvasnak és tanulnak, mint a nem nézők.

Persze kérdés, hogy itt a tévénézés "hatásáról" van-e szó? A viszony megfordítása - különösen ezen a kulturális szinten - éppoly jogos. Az olvasásra és tanulásra szánt idő nehezít a tévénézést, a több olvasásból és tanulásból származó információ-többlet pedig a nézési igényt is csökkentheti. Ezért az egyirányú meghatározottság helyett helyesebb, ha kölcsönviszonyra gondolunk. Megismételjük azonban, hogy csak a nyolc osztályt vagy annál többet végzetteket jellemzi, hogy a nézési idő növekedésével az olvasás és tanulás időtartama csökken. Alacsonyabb iskolai végzettségűeknél az egyik kulturális tevékenység időtartamának megnyúlása együtt jár a másik megnyúlásával.

"A televízió a szabad idő eltöltését egyhangúvá, az estéket egyformává teszi," a személyes vállalkozások és kedvtelések sokféleségét csökkenti, nyomában "a pszichológiai életér összezsugorodik" állítja több szerző. /Knupfer 1947,

Belson 1958, Meyersohn 1968 stb./ Velük szemben mások új érdeklődési területeket bizonyítanak mondván, hogy inkább az érdeklődés és az aktivitások irányának változásáról van szó, nem a szabad idő egyre sematikusabb eltöltéséről /Riley, Cantwell és Ruttiger 1949/. A vitát mindaddig nem lehet érdemben továbbvinni vagy éppen lezárni, amíg a tévénézés pszichikai és társadalmi funkcióiról nem tudunk többet. Valószínűleg jogtalan, ha a televízió műsorát egyneműnek tartjuk. Jogos azonban az a kérdés, hogy a televízió az elvben ezerféleképpen felhasználható szabad időnek mekkora részét koncentrálja a nézés - ebből a szempontból mégis egységes - tevékenységébe? Ezzel viszont visszajutottunk a szabad idő s a tévénézés időtartama közötti arány /már tárgyalt/ kérdéséhez.

A tevékenységfajták ritkulását, szegényedését vagy változását állító hipotézist egy területen számos munka továbbfejlesztette: Vitatémájuk, hogy a tévénézés az emberi, társadalmi kapcsolatokat akadályozza-e vagy elősegíti? A tévénézés "családi" elfoglaltság: önmagától adódik a családi kapcsolatok elemzésének gondolata. Moore /1963/ egy fontos összefüggésre figyelmeztet. "Az ipari társadalomban a legtöbb városi család kevesebb időt tölt együtt, mint a tipikus primitív vagy agrár társadalmak családai, bár talán többet, mint mondjuk ötven évvel ezelőtt." Tévénélküli családokban a közösen töltött idő a közös étkezésből a hétvégéből s talán a szabadságidőből áll. Ez az idő hirtelen nagyot nő ott, ahol van tévékészülék. A tévénézés tevékenysége körül a családi kommunikáció is természetesen adódik. A műsortartalmak feldolgozása pedig a nézésen túlnyúló kapcsolatokat is teremthet. Ez a lehetőség azonban többek szerint kihasználatlan marad. A tévé sokszor zavarja, rontja a családi kommunikációt /igy Stückerath és Schottmayer 1967, Walthers és Stone 1971/, vagy legalább is pozitív, kapcsolateltő hatása kimerül a tévéhasználat körüli formai kérdésekben /igy: Himmelweit, Oppenheim és Vince 1958, Hunziker 1976/. Hunziker elméletileg is kimutatja, hogy a generációs ellentétek nyomán a műsorok belső feldolgozása általában nem otthon, hanem kortárs-

tévénézés mellett kevesebb idő jut.

A társadalom felnőtt tévénéző tagjai naponta mintegy 30 percet töltenek úgy másokkal, hogy figyelmüket eközben nem köti le egyéb tevékenység. A tévét nem nézők ugyanilyen emberi kapcsolataikra 41 percet fordítanak. Nekik tiz perccel több idejük van arra, hogy azt ne valamilyen közvetlen célra és eredményre irányuló cselekvéssel, hanem egyszerűen másokkal töltsék.

A tévénézés hosszának figyelembevételkor kitűnik, hogy minél hosszabb a tévénézés, annál rövidebb a személyes vagy közösségi viszonyokra szentelt idő. Sem a szabad idő társadalmi csoportonként eltérő hossza, sem a társadalmi szerkezet valamilyen egyéb tényezője nem változtatja meg lényegesen ezt az összefüggést. Legfeljebb nem mindenütt egyforma erősséggel érvényesül. Magasabb iskolai végzettségűek körében erősebben, mint alacsony iskolai végzettségűek csoportjaiban /9. tábla/ szellemi dolgozók között inkább, mint fizikaiak között s munkások között inkább, mint a mezőgazdasági dolgozók között /35/.

9. tábla

A közösségi és társadalmi kapcsolatokra fordított idő televíziót nem néző és különböző ideig néző, különböző iskolai végzettségű csoportokban^x /Az adásnapok átlagában^{xx}, percben/

Iskolai végzettség:	Nem nézett.	óra hosszat nézett televíziót		
		1/4 - 1	1 1/4 - 2	több, mint 2
0 - 4 osztály	43	46	41	31
5 - 7 osztály	40	33	31	25
8 osztály	41	38	34	25
Középiskola, főiskola, egyetem	50	59	30	30

^x A csoportok nagysága a vizsgálat mintájának leírásában vö. Függelék

^{xx} A pénteki, szombati és vasárnapi adatokkal számolva. Pénteket átlagos adásnapként kezelve.

Mivel pedig az iskolai végzettség emelkedésével - a készülékellátottság és - a tévénézés átlagos időtartama is nő /36/, elsősorban a magasabb iskolai végzettségűek /s hasonlóan: szellemi dolgozók és városi lakosok/ életmódjában jelent változást a tévé elterjedése óta az emberi, társadalmi kapcsolatokkal töltött idő megrövidülése.

Összefoglalva a televízió nézés az aktív, házon kívüli tevékenységekkel, az olvasással s tanulással és az emberi társadalmi kapcsolatokkal töltött időt a magasabb iskolai végzettségűek körében erősebben csökkenti, mint alacsonyabb végzettségűek csoportjában - még azonos készülékellátottság s azonos tévénézési idő esetén is. Az alacsonyabb iskolai végzettségű csoportokban a hosszabb tévénézéshez szükséges időt fokozott mértékben a napközi pihenés, semmittevés /és egyéb nem regisztrált szabad idő s tevékenységek/ megrövidítésével biztosítják. A napközi pihenés a tévénézők csoportjában mindegyik kultúrális szinten rövidebb mint a nem nézők között. Tehát a televízió mindegyik csoportban elősegíti a szabad idő tudatosabb megszervezését és eltöltését /összhangban Himmelweit, Oppenheim és Vince 1958 megállapításával,/ alacsonyabb iskolai végzettségű csoportokban nagyobb mértékben, mint magasabb végzettségűek között /37/. Ennyiben a televízió feltétlenül a társadalomban levő kultúrális különbségek csökkentése irányába hat. /Más módszerekkel ugyanerre az eredményre jut Neuman 1976/.

d./ Tévénézés és egyéb tömegkommunikációs elfoglaltságok

A tömegkommunikációs elfoglaltságok rendszere kétféle képet mutat attól függően, hogy csak a kizárólagos elfoglaltságokat vesszük-e figyelembe, amelyek mellett mással nem foglalkoznak - azaz a 24 óra elosztását vizsgáljuk-e -, vagy a

tömegkommunikációs fogyasztás minden formáját összegezzük, nem törődve azzal, hogy azok egyedüli, vagy más elfoglaltsággal egyidejű tevékenységben jelentkeznek-e. A kizárólagos tömegkommunikációs tevékenységekkel^x töltött idő körülbelül háromnegyede, az összes tömegkommunikációs idő mintegy kétötöde telik tévénézéssel. A társadalom legtöbb részében a kizárólagos és más elfoglaltsággal egyidejű rádiózás hosszabb, mint a tévénézés. A legtöbb ember naponta hosszabban hall rádiót, mint néz tévét. A befogadási idő terjedelme szerint tehát a rádió a tévének méltó partnere.

A szabad idő felosztásában a kizárólagos tömegkommunikációs tevékenységek között a tévénézés nagyságrendileg hosszabb, /átlagosan közel egy óra/ mint akár a kizárólagos rádiózás /ami a társadalom legtöbb csoportjában nem haladja meg a tíz percet/, akár az újság - vagy könyvolvasás /amelyek napi átlagos hossza szintén valamivel tíz-tíz perc alatt marad/. A tévé dominanciája minden réteget s csoportot jellemz, de nem azonos mértékben. A különbözőségek mellett pedig az egyes csoportok sajátos tömegkommunikációs-tevékenység-rendszerét az határozza meg, hogy mennyi idő telik még újság- és könyvolvasással s rádióhallgatással. Itt tehát elsősorban a tévénézés és más tömegkommunikációs tevékenységekkel töltött idő aránya foglalkoztat. Míg a tévénézés abszolút hosszát a "tévénkultúrának" való kitettség mértékének tartjuk, most a relatív hosszal azt akarjuk kifejezni, hogy a tömegkommunikációs eszközökből átvett kultúra /mely csoportokban/ milyen arányban a televízió, a rádió, a sajtó, vagy a könyvek által kifejezett kultúra? Ezt az arányt persze csak igen hozzávetőlegesen jelezheti, hogy mennyi időt

^x Itt és a következőkben a sajtó- és könyvolvasást, a rádióhallgatást és tévénézést soroljuk ide. A mozilátogatást, hanglezem- és magnóhallgatást stb. az alkalmazott kategóriarendszerben nem választottuk külön, ezért kimutatásukra nincs mód. /Vö. a vizsgálat leírása a Függelékben./

töltünk egyik s másik eszközzel. Ráadásul ugyanaz az idő- mennyiség /pl. az olvasásnál/ néha mást jelent egyik mint a másik társadalmi csoportban. Mégis az időfelhasználásban kifejeződő különbségek az eszközökhöz való viszony s a tömegkommunikációs tevékenységek szubjektív fontossága szempontjából jelentősek s a társadalmi differenciálódásnak is jelei.

Az iskolai végzettség emelkedésével a tévénézéssel /s hasonlóan mind a könyv-, mind az újságolvasással/ töltött idő nő /vö. I. l.a. fejezet és Dokumentáció II. 4. tábla/, a kizárólagos rádióhallgatás időtartama pedig csökken. A tévénézésnek az összes tömegkommunikációs elfoglaltsághoz viszonyított relatív hossza viszont az általános iskolai végzettségüeknél ér el maximumot. Az alacsonyabb iskolai végzettségüek között a rádióhallgatás relatív hossza nagyobb, a magasabb iskolai végzettségüek csoportjában pedig az újság- és könyvolvasásé.

Ha életkor szerint is különbséget teszünk kitűnik, hogy a televízió a 60 évnél fiatalabb s 5-8 osztályt végzettek tömegkommunikációval töltött idejéből foglalja le a legnagyobb részt /10. tábla/. A négy osztályt vagy kevesebbet végzettek tömegkommunikációs idő-háztartásában a rádiózásnak van még nagy jelentősége /mintegy 10-24 %-os relatív súlya/. A negyven év alatti magasabb végzettségüek között az idő viszonylag jelentős részét foglalja le mind a sajtó /kb. 8 %/, mind a könyv /12-14 %/. A 40-60 éves magasabb végzettségüek idejük valamivel kisebb részét fordítják újság és folyóiratolvasásra /7 %/ és könyvolvasásra /11 %/, de még mindig mintegy kétszer akkora részét, mint az ugyanannyi idős de náluk alacsonyabb végzettségüek. Végül az öt osztályt vagy annál többet végzett 60 éves vagy idősebb népesség tömegkommunikációs idejének kevesebb, mint kétharmadát tölti a tévével, egyötödét rádióval s egytizedét mind a sajtóval, mind könyvolvasással. Ez a csoport viszonylag nagyon hosszú szabad idejében más korosztályokkal nagyjából azonos időtartamot néz tévét. /A több szabad idő csak kevésbé tudja kiegyensúlyozni az alacsonyabb kézülékellátottságot./ Sokkal több időt fordít viszont ki-

10. tábla

A tömegkommunikációs tevékenységek abszolút hossza /percben/ és relatív hossza/százalékban/ különböző iskolai végzettségű csoportokban^x /Az adásnapok átlagában^{xx}/.

1. Abszolút hossz /p/	0 - 4	5 - 7	8	Közép- isko- lát végzettségűek	Főisko- lát, e- gyetem
	osztályt végzettek				
Ujság- folyóiratolvasás	6	8	6	10	18
Könyvolvasás	6	7	8	19	25
Kizárólagos rádiózás	19	12	10	12	16
Tévézés	58	70	96	107	116
Összesen	89	97	120	148	175

2. Relatív hossz ^{xxx} /%/	0 - 4	5 - 7	8	Közép- isko- lát végzettségűek	Főisko- lát, e- gyetem
Ujság- folyóiratolvasás	6,4	7,8	5,0	6,6	10,3
Könyvolvasás	6,2	7,3	6,5	12,8	14,5
Kizárólagos rádiózás	21,8	12,2	8,4	8,1	9,1
Tévézés	65,6	72,7	80,1	72,5	66,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

^x A csoportok nagysága a vizsgálat mintájának leírásában vö. Függelék.

^{xx} A pénteki, szombati és vasárnapi adatokból számolva. Pénteket átlagos adásnapként kezelve.

^{xxx} A relatív értékeket a nem kerekített eredeti értékekből számoltuk.

zárólagos rádióhallgatásra s olvasásra, mint az ugyanilyen végzettségű fiatalabbak.

Feltételezhető, hogy a készülékellátottság javulása ebben a korosztályban is a tévézés relatív hosszának növekedéséhez fog vezetni.

A tévézés hosszának esetleges jövőbeni változása felveti a kérdést, hogy ugyanakkor hogyan alakul az egyéb tömegkommunikációs tevékenységek hossza. A jelenlegi adatok legfeljebb hipotézis-szintű választ tesznek lehetővé, kimutatható azonban belőlük az egyes tömegkommunikációs elfoglaltságok hossza közötti jelenlegi viszony. Iskolai végzettségi kategóriánként nézve, a /mai/ tévézők több időt töltenek újságolvasással és kevesebbet kizárólagos rádióhallgatással, mint a nem nézők/éppúgy, mint külföldön, vö. Augedal 1972, Pietilä 1969/. A könyvolvasás esetében megoszlik a népesség. A legfeljebb négy osztályt végzett nézők hosszabb ideig olvasnak, mint a nem nézők; az ennél magasabb végzettségűek között megfordul az arány: a nem nézők hosszabb ideig olvasnak könyvet. /11. tábla./

A tévézés és az újságolvasás közötti pozitív korreláció napról napra minden foglalkozási csoportban kimutatható /38/. A tévézés és a könyvolvasás vagy a tévézés és a kizárólagos rádióhallgatás hossza azonban egy-egy foglalkozási kategórián belül független egymástól. Ez arra mutat, hogy e két tevékenység viszonya erősebben járul hozzá a foglalkozási vagy kulturális csoportok és rétegek közötti különbségekhez, mint a csoportokon belüli tömegkommunikáció-fogyasztási típusok elkülönítéséhez.

Összefoglalóan az adatokból egyértelmű, hogy nálunk a különböző tömegkommunikációs tevékenységek hossza közötti kölcsönös meghatározottság csak a tévézés és a sajtóolvasás hosszáról mondható el fenntartás nélkül, valamint a tévézés és

11. tábla

A tömegkommunikációs tevékenységek hossza különböző iskolai végzettségű tévénező és nem néző csoportokban^x /Az adásnapok átlagában^{xx}/ /Percben/

	0-4 oszt.		5-7 oszt.			8 osztályt		közép, főisk.	
	nézők	nem nézők	nézők	nem nézők	nézők	nem nézők	nézők	nem nézők	
Ujság, folyóirat olvasás	7	6	8	7	6	6	12	11	
Könyvolvasás	7	5	6	8	6	12	19	26	
Kizárólagos rádiózás	16	20	8	17	7	17	8	23	
Tévénezés	134	-	129	-	125	-	135	-	

^x A csoportok nagysága a Dokumentáció I. 4. tábla szerint.

^{xx} A pénteki, szombati és vasárnapi adatokból számolva. Pénteket átlagos adásnapként kezelve.

könyvolvasás, továbbá a tévénezés és a kizárólagos rádióhallgatás hosszáról bizonyos speciális körülmények között - pl. kulturális rétegenként. A tömegkommunikáció kumulativitásának tézise az egyes eszközökkel töltött idő vonatkozásában csak egyes esetekben bizonyítható. Hasonlóképpen a "kiszorítási" tézis. /Aminek itt további gyengéje, hogy a tévénezés és kizárólagos rádióhallgatás hossza közötti viszony talán a napirend számára jelentős, de aligha tartható mérvadónak a rádióhallgatás /mint pl. Ritter 1970 teszi/, vagy éppen általában a tömegkommunikáció fogyasztás teljes szerkezete szempontjából./ A magyar adatok nyomán érdemes a szakirodalom idézett vizsgálatait /Allardt 1958, Pietilä 1969, Szalai 1965, Augedal 1972/ újra szemügyre venni: egyik megállapításai sem támaszkodhatnak osztársadalmi, nemzeti reprezentatív mintára. Nem bizonyított tehát, hogy a

kultúrálisan és társadalmilag viszonylag homogén közegből nyert adatok s a rájuk épülő megállapítások általánosan a társadalom egészére is érvényesek.

A kumulatívitési tézis néhány további megállapítása túlmutat az időbeosztás kérdésén. A tömegkommunikációs tevékenységek hosszának megítélésére csak közvetve hat vissza, hogy az egyes eszközök kínálata egymát kölcsönösen erősíti. Az egyik eszköz gyorsaságával, másik vizualitásával, harmadik részletességével nyújt a többinél többet s segíti elő egyúttal a többi hatását is. /Meggs 1973./ Más megfogalmazásban az egyik eszköz a figyelemreméltó szerepét játsza - a hatás már másokban jelentkezik /Tomka 1972. s ott további irodalom/. Ismét másként: a többféle megközelítés a téma iránti fogékonyságot, a téma fontosnak tartását s a visszaemlékezést is fokozza. /Repman és Walther 1974/. Emiatt tulajdonképpen nem egészen helyes, ha az egyik tömegkommunikációs tevékenység hosszát a többitől elkülönítve értelmezzük. Pillanatnyilag azonban, nem tudjuk mérni az idő "értékét", a tevékenység /legalább relativ/ "fontosságát". Egyebek között azt sem tudjuk kifejezni, hogy mennyivel "hasznosabb" az a tömegkommunikációs tevékenység - akár tévézés, akár rádióhallgatás, akár újságolvasás -, amit másik, hasonló típusú tevékenység megelőzött, annál ami egyedül áll. Így szükségmegoldásként megmaradunk az időtartamok hosszának regisztrálásával. Valamely tevékenység jellemzésekor csak kiegészítésként jelöljük a kapcsolódó további tömegkommunikációs elfoglaltságokat.

2. A tévénézés időpontja

a./ Általános kérdések

A tévénézés és a napirend többi része közötti viszony sajátossága a műsor időponthoz kötött jellege /39/. A tévéműsor meglehetősen állandó időpontban kezdődik s rendszeresen bizonyos időintervallumban fejeződik be. Nézni csak egy megadott időszakban lehet. Az adásidőt ugyan nem önkényesen, hanem az általános időbeosztáshoz igazítva rögzítették. Eredetét tekintve a műsoridő az átlagos napirend függvénye. Jelenleg azonban ennek a függőségnek legfeljebb annyi nyoma van, hogy hét közben az esti órákban van tévé, amikor a legtöbben "ráérnek" s hét végén a hosszabb szabad időnek megfelelően a műsoridő is sokkal hosszabb.

A műsoridő pillanatnyi helyzetében társadalmilag meghatározott kialakulása kevésbé tükröződik. A tévéadás időpontja ma a társadalmi időbeosztással szemben messzemenően autonómnak tűnik, bár lehet, hogy csupán a napirend és a műsoridő változásának összehangolása nehéz. Ugyanúgy, ahogy a televízió elterjedésekor nem rendelkezünk a napi időbeosztás pontos adataival, most a napirend változásait csak utólag s legtöbbször hiányos pontossággal észleljük. A műsoridőt legjobb esetben jelentős késéssel lehet a napi tevékenységek rendszerének változásaihoz igazítani.

A műsoridő bizonyos átszervezése komoly gyakorlati problémákat jelenthet. Időponttól függetlenítése - az adott technikai feltételek esetén - elvileg is lehetetlen. Bizonyos társadalmi csoportokat ez a tény különösen előnytelenül érint. A műsoridő rögzítésekor nem lehet/ett/ figyelembe venni azokat a csoportokat, amelyek napirendje az átlagtól eltér. Számunkra a tévéműsor időpontja azóta is a nézés alig áthágható akadálya.

A televíziós adásidő rögzített voltának következménye, hogy a nézés lehetősége a napirend függvénye: a megfelelő hosszúságú szabad idő csak akkor tesz lehetővé tévénézést,

ha megfelelő időpontban áll rendelkezésre. A napi tevékenységek rendszerében főleg a munka és az alvás olyan elfoglaltság, amelynek időpontja nem vagy csak kevéssé változtatható. A felnőtt lakosság nagyobb része számára a tévénézés szempontjából a munka befejezte vagy a hazamentel időpontja s az esti lefekvés, alvás kezdete a döntő. A két határpont közötti, nagyrészt szabad idő beosztása tetszés szerint változtatható s egyebek között a műsorhoz is igazítható. Abban a kisebb csoportban, ahol a késő délután s az este nem a szabad idő, hanem a délutáni műszak, esetleg az alvás ideje, a munka vagy az alvás nem a nézési időt határoló, megszabó, hanem azt megakadályozó tényezők. Így vagy úgy, a nézés lehetősége a napi időbeosztástól függ.

A napirend és a műsoridő esetenkénti ütközése megoldást követel. Az adott időben nézni nem tudók /s nem kevésbé a más időben ráérők s nézni vágyók - vö. Nakanishi 1963, 1966; How do people 1971 stb./ a műsoridő megváltoztatására vagy kibővítésére törekszenek. Ha igényüknek érvényt tudnak szerezni, a műsor bővítése egyúttal szakosításhoz is alapot ad. Az "új" időpontokban nyilvánvalóan az akkor leginkább otthon lévőknek s ráérőknek érdemes műsort adni: délelőtt a háztartásbelieknek /Tamura 1972/ kora délután gyerekeknek és fiataloknak /Steiner 1971/ késő este - nyugaton - az öregeknek /How do people 1971/.

Mindazok, akiket az adott műsoridő /még/ nem elégít ki, valamivel egyszerűbb megoldással kísérleteznek. Mivel az adásidő tőlük függetlenül kötött, napirendjüket próbálják hozzáigazítani. Természetesen ez legegyszerűbben a szabad időben oldható meg. A tévénézési igény azonban feltétlenül ezen túl is érvényesül. Ha a nézés akadálya a munkaidő vagy az alvás, akkor azokat "kell" máskorra tenni. Ez a törekvés minden nehézsége ellenére is oda vezet, hogy a műsor időpontja a napirend szervezésén meghatározó szerepet is kap. Mivel pedig az adásidő az egész társadalom számára ugyanaz, s a társadalom nagy többsége látni kívánja a műsort, a napirend - legalább is este -

az egész népességben egységesen szerveződik. A televízió tehát hozzájárul a napi időbeosztás társadalmi egységesítéséhez.

b./ Ahogy a napirend a tévénézést befolyásolja

A napirend átformálása hosszú távú vállalkozás. Szokásokat elfeledni egyik napról a másikra nem lehet. A két- vagy három műszakos munka helyett mást találni talán még nehezebb. Néha otthoni elfoglaltságaink ideje sem változtatható: a beteg gyerek ellátását nem halaszthatjuk műsor utánra, vendéget sem lehet mindig a képernyő elé ültetni. Adott pillanatban: tegnap, ma, holnap, vagy X hónap Y napján a tévénézés lehetőségét a napirend nagy mértékben befolyásolja. A készülékellátottság és a napirend. Az előbbivel már foglalkoztunk. Annak szerepe minden bizonnyal évről évre csökken. Ma még vetekszik a napirend befolyásolásával. Ma még részben elfedi a tevékenység-rend hatását, hiszen sokan nem néznek tévét, noha idejük lenne - zömüknek azonban készüléke nincs. Amikor gyakorlatilag mindenkinek lesz tévéje, sőt a hordozható készülékek még bizonyos munkahelyeken - éjjeli őrség, ügyeletek stb. - is lehetővé teszik a tévénézést, akkor a napirend a nézés kimagaslóan legfontosabb meghatározójává válik. A befolyásolás mechanizmusa ma is működik. Feltételezzük, hogy hasonlóan, mint a teljes készülékellátottság esetében. Legfeljebb hatóköre ma kisebb. Legfeljebb nyomai az egész társadalom gyakorlatában valamivel kevésbé feltűnőek.

A nap 24 órája a végzett tevékenységek szerint három fő részre bontható: alvásidőre, munkaidőre és szabad időre. Ez nem szakmai tipológiát jelent, hanem azt az egyszerű ténnyt, hogy este kb 22 órától reggel 4-5 óráig a felnőtt lakosság legnagyobb része alszik. Reggel 5-6 órától este kb. 19 óráig - legalábbis hétköznapon - a legtöbb kereső munkát végzik. Egy további nagy csoport otthon vagy a ház körül dol-

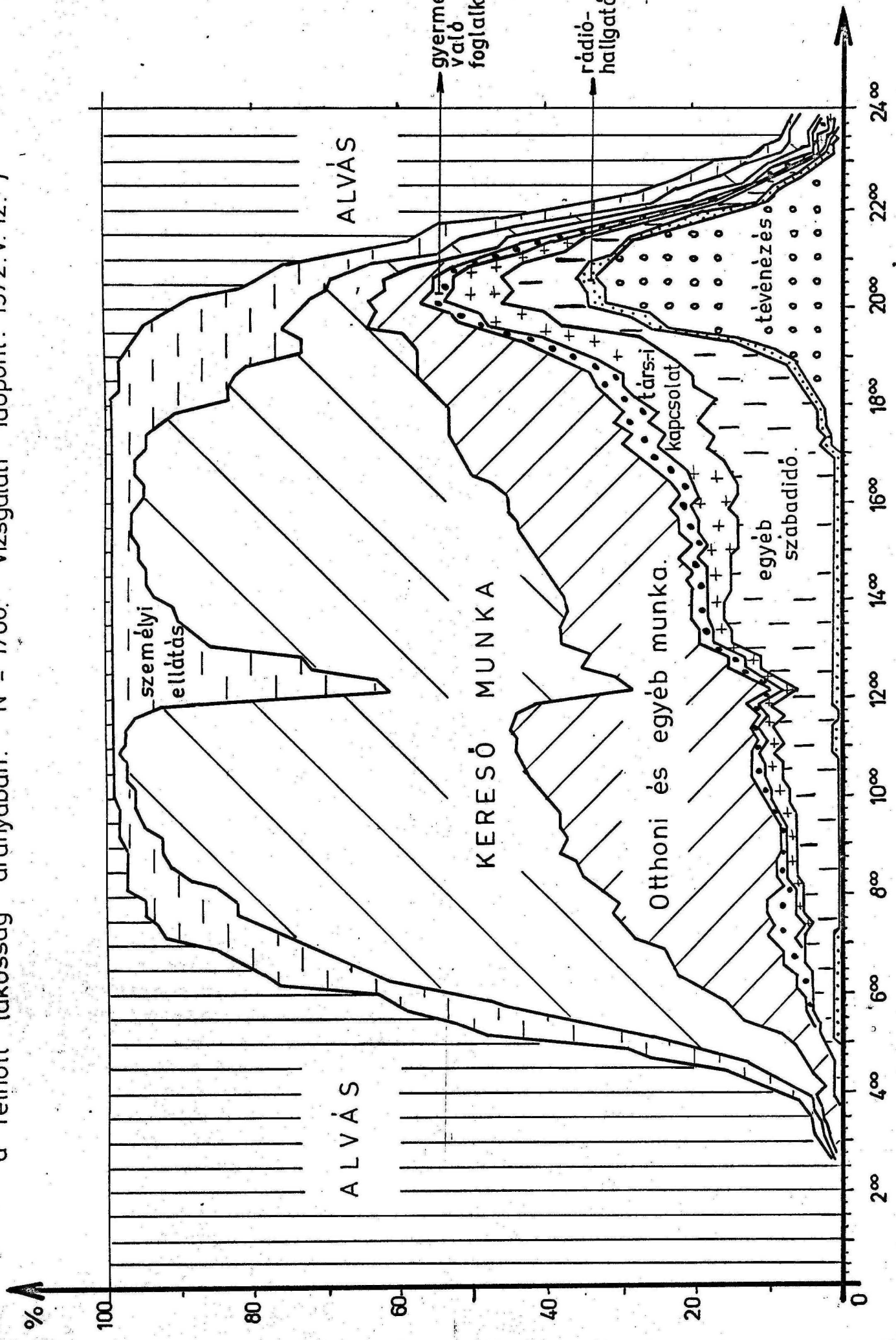
gozik. Ezt az időt az összes tevékenységek közül csak a munka jellemzi igazán. Végül délután és este, legfőképpen 19 és 21-22 óra között az emberek különféle szabadidős tevékenységeket végeznek. A legtöbben közülük a tévéműsort nézik. /6. ábra/. Szombaton és vasárnap a nap három része közötti arányok változnak. Ennek ellenére a munka, a pihenés és a szabad idő órái többé-kevésbé jól elkülöníthetők. /7. és 8. ábra/.

Az elfoglaltságok legtöbb fajtája /de nem minden konkrét elfoglaltság! / elvben bármely időpontban végezhető. Ha közben egy-egy tevékenység valamiért időhöz kötődik, a többiek bizonyos fokig "eltolhatóak". Elvégezhetőek előbb, vagy későbbre lehet őket tenni. /Az ebédidő a munkahelyek és a háziasszonyok programjába egyaránt beletartozik / Ez az eltolhatóság ellenben csak részleges. Bizonyos munkákat legfeljebb átadni lehet, de letenni nem.

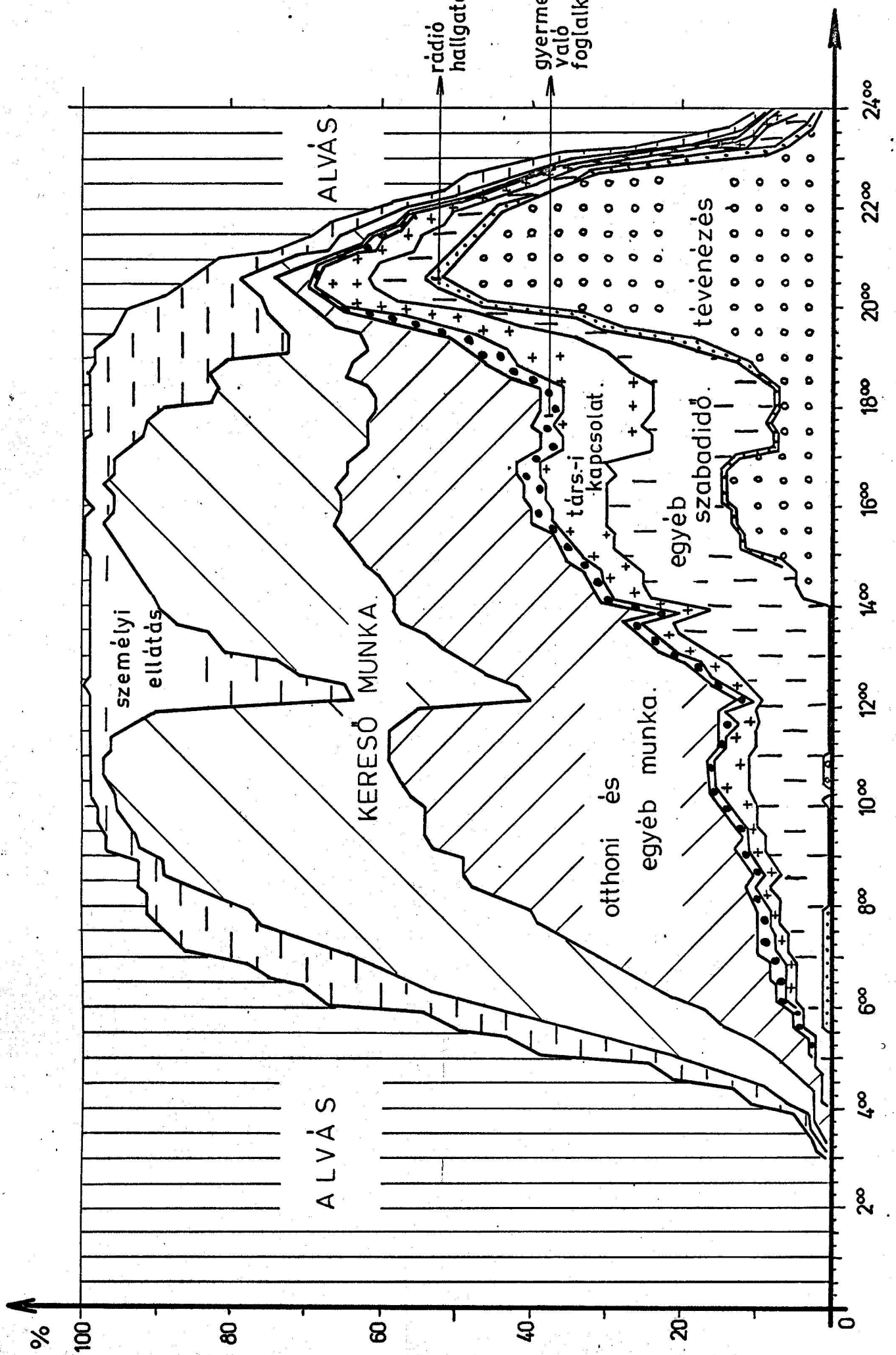
A tévénézés, a legidőigényesebb s legnagyobb tömegeket mozgató, időhöz kötött elfoglaltság szintén "kiszorít", más-korra kényszerít néhány más tevékenységet. A felnőtt lakosság jelentős része máskor szentel időt hobbyjainak, máskor végzi az otthoni munkát stb., hogy zavartalanul nézhesse a tévét. Ilyenkor kereső munkát is kevesen végeznek. Adásidőben az étkezők száma is megcsappan. A szabad idejüket ezer egyéb módon töltők aránya ilyenkor szemlátomást hirtelen csökken. /6-8. ábra/. Bizonyos tevékenységek azonban "ellenállnak". Az emberek egy csoportjának olyan az elfoglaltsága, hogy fél sem merül a kérdés: akar-e tévét nézni. Mások egyéb tevékenységüket a tévénézésnél fontosabbnak találják.

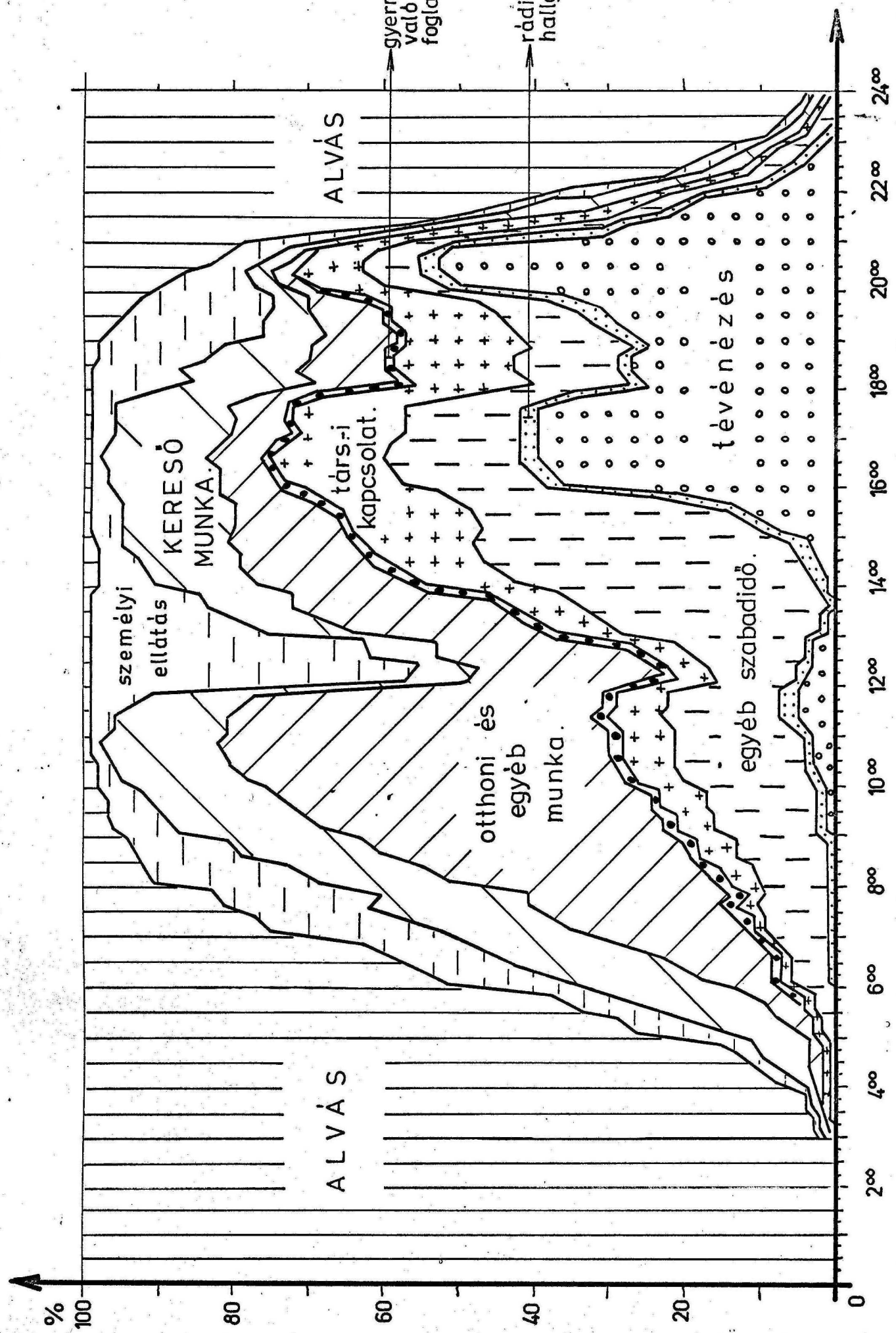
A napirend "tévénézést-szabályozó-szerepe" kitűnően kifejeződik a nézettségi görbe alakjában. A műsor kezdete ahhoz igazodik, hogy - feltételezések szerint - mikor kezdődik a társadalom zömének szabad ideje. ...Vagy legalább, hogy mikor vannak a legtöbben /már/ otthon. Mógis, a móg mással elfoglaltak aránya kezdetben magas. A nézettség egy ideig igen

Az egyes tevékenység típusokkal elfoglaltak százalékarányának kumulatív értékei, a felnőtt lakosság arányában. N = 1760. Vizsgálati időpont: 1972. V. 12.)

a felnőtt lakosság arányában. N = 1739. Vizsgalati időpont: 1972. V. 13.)

lassan emelkedik. A nézőközönség zömben nem aktiv keresők-
ból, illetve nem keresőkből áll. /Tomka 1975.a. I/ A kereső
munkából hazatérők tömege egy órával az adás kezdete-után
rendkívül gyorsan megemeli a nézettséget s az magas is marad
majdnem műsorzárásig. Hirtelen csökkenése szorosán kapcsoló-
dik a felnőtt lakosság lefekvéséhez.

A napirend s a tévézési görbe általános összefüggé-
sein túl az egyes társadalmi csoportok eltérő időben kezdődő,
csúcsozó s befejeződő nézése külön magyarázatra szorul. A
szellemi dolgozók valamivel későbbben kezdik a műsort nézni, mint
a társadalom többi része, viszont a nézési csúcsérték is később-
re tolódik s az adás utolsó 1/2-3/4 órájában többen néznek kö-
zülük, mint más csoportokból /S.Molnár, Semjén 1969/. A nézési
csúcs - pénteken - a szellemi dolgozók csoportjában 21,15-21,30,
fizikai dolgozók között 20,30-20,45 s nem aktiv keresők köré-
ben 20,15-20,30 óra közé esik /Tomka 1975.a./.

A tévénezettség egy-egy időpontban s társadalmi csoport-
ban érvényesülő sajátosságai még nyilvánvalóbbak, ha nem csak
a különböző rétegekre, csoportokra jellemző adatokat hasonlít-
juk össze, /azaz nem csak a társadalom átlagos nézettségi érté-
keihez viszonyítunk/, hanem ha azt is figyelembe vesszük, hogy
különböző csoportokban - a készülékellátottság s részben ennek
eredményeképpen - a nézettségi értékek átlaga is eltérő. A
szellemi dolgozók általában nagyobb arányban nézik a tévét,
mint a fizikaiak. A műsor kezdetén a nézettség a szellemi dol-
gozók csoportjaiban elmarad a fizikai állományoknál mért érté-
kek mögött. Késői órákban a szellemi dolgozók körében mért né-
zettség nagyobb, mint más társadalmi csoportokban. A kérdés,
hogy ennek vajon mi az oka? Magyarázható-e egyszerűen a jobb
készülékellátottsággal, esetleg a tévézés erősebb kedvelé-
sével - amire a nézettségi értékek átlagának nagyságából le-
hetne következtetni -, vagy egyéb okot kell keresnünk? A vá-
laszhoz a különböző foglalkozási csoportokban mért nézettségi

értékek átlagának összehasonlításából indulunk ki. /40/. Mivel késő este a nézettség a szellemi dolgozók csoportjában a társadalom egyéb csoportjait jellemző értékeket sokkal nagyobb arányban felülmúlja, mint más időpontokban, jogos a feltételezés, hogy itt valamilyen, a napszakra ill. a konkrét időpontra jellemző tényező hatása érvényesül.

Keddtől péntekig a nézettségi görbék - egy-egy rétegben - messzemenően azonosak. A rétegek közötti különbségek is napról napra egyformán érvényesülnek /Révész 1972./. Hét közben a nézettség mind a vezető állásúak és értelmiségiek, mind az egyéb szellemi dolgozók körében este 21,00-22,30 között átlagon^x felüli, s 19,30 előtt átlagon aluli. A nem mezőgazdasági fizikai dolgozók csoportjában a nézettségi görbe alakja ugyanolyan, mint amilyen a felnőtt társadalom egészét jellemzi /legfeljebb 18,00 óra előtt haladja meg a nézettség a társadalmi átlagot./ A mezőgazdasági fizikai dolgozók körében a nézettség 19,45-21,00 között átlagon felüli s mind 19,30 előtt, mind 21,30 után az alatti. Ehhez hasonló a háztartásbeliek nézettségi görbéje, azzal a különbséggel, hogy ott az átlagon felüli nézettségi értékek valamivel korábbra /19,00-21,00 óra közé/ kerülnek. Végül a nyugdíjasok körében 20,00 óra előtt s 22,00 óra után átlagon felüli, 20,00-22,00 óra között viszont átlag alatti a nézettség. /41/.

Megismételjük, hogy minden társadalmi csoportban a nézettség kb. 17,23-19,15 között alacsony s csak lassan emelkedik. 19,15-19,30 között a nézettség hirtelen nő, 20,00-21,30 között csúcsertéken stabilizálódik, majd ezután gyorsan csökken.

^x Átlag alatt itt s a következőkben mindig a csoport napi nézettségi értékeinek átlagából valamint az adott időpontot jellemző össztársadalmi nézettségi értékből képzett "norma"-nézettséget értjük. Vö. 41. megjegyzés.

Az adásidő kezdetén /kb. 20,00 óráig/ azonban a műsor nézettsége a nyugdíjasok körében magasabb mint ami az átlagos nézettség alapján magyarázható.

A "főműsoridő" tájékán /kb. 19,00-21,00 óra között/ a mezőgazdasági fizikai dolgozók s a háztartásbeliek csoportjaiban viszonylag magas a nézettség. E két csoportban ellenben legalább annyira hangsúlyozandó az érem másik oldala: a 19,00 óra előtti s 21,30 utáni - az átlaghoz képest - alacsony nézettség nem a szűkkörű készülékellátottság vagy a tévénezéssel szembeni esetleges ellenszenv következménye, hanem olyan faktoré, ami 19,00-21,00 óra között nem hat.

Végül a szellemi dolgozók csoportjaiban 21,00 s a nyugdíjasok körében 22,00 óra után megfigyelhető viszonylag magas nézettség valamilyen okot feltételez, ami más társadalmi csoportok tévénezését egyáltalán nem, vagy csak kevéssé befolyásolja.

Az adásidő kezdetén valószínűleg a legfontosabb nézést akadályozó tényező - hétköznap - a kereső és egyéb munka, valamint a hozzájuk kötődő kiegészítő tevékenységek sora /köztük főleg: utazás/. A felnőtt lakosság egészét tekintve műsoridőben viszonylag kevesen dolgoznak. Bizonyos foglalkozási kategóriákban azonban sokak tévénezését akadályozhatja a munka /42/.

Hétköznapi adásidőben a szellemi dolgozóknak 2-4 százaléka dolgozik. Az így "akadályozottak" aránya a hazautazók hozzászámításával is csak 20 óra előtt emelkedik 5 százalék fölé. Egyéb elfoglaltságuk sem teszi lehetetlenné a tévénezést. 19,30 előtt tehát a szellemi dolgozók nem használják ki tévénezési lehetőségüket, noha annak minden lehetősége adott lenne.

A nem mezőgazdasági fizikai dolgozók - a felnőtt lakosság valamivel több, mint egyharmada - 18-19 százaléka 18 órakor még munkahelyén van és több, mint egyharmaduk még nem ért haza a munkából. 19 órakor 15 százaléuk dolgozik s

24 százalékuk még nincs otthon. 20 órakor a csoport 11-12 százalékára dolgozik s további 2-3 százalékára végez járulékos tevékenységeket, ill. utazik haza. Ezek az arányok este tíz óráig csak lényegtelenül csökkennek. Ekkor a dolgozók aránya kb. 7, a munka kapcsán távollevőké 9 százalékra süllyed. Ha csak a 19,30-21,00 óra közötti időt, mondjuk a "főműsor-időt" nézzük, akkor is a fizikai dolgozók egy jelentős csoportját munkája leköti. Ebben az időben több mint minden nyolcadik nem mezőgazdasági fizikai munkás azért nem nézhet tévét, mert munkahelyén dolgozik. A teljes igazság pedig az, hogy a kereső munka s az elválaszthatatlanul hozzá ragadó tevékenységek /közte: munkahelyi tisztálkodás, öltözés, várakozás, utazás, stb./ ebben az időben a szóbanforgó csoportokban több, mint minden hatodik ember tévénézését akadályozzák. Akar-e nézni, vagy nem, mindegy.

A mezőgazdaság a mezei munka főszezonán kívül - így pl. májusban, mikor vizsgálódtunk - kevésbé tart igényt az esti órákra. Munkahelyen este hét után a mezőgazdasági fizikai dolgozók alig több, mint tíz százalékára, fél nyolc után 4-5 százalékára tartózkodik. Noha a ház körüli munkák falun lényegesen időigényesebbek este 19,30-21,00 között "csak" minden kilencedik mezőgazdasági fizikai dolgozót zár el a tévétől a munkahelyi, háztáji vagy ház körüli munka s a hazamenetel./ Itt ismét figyelmen kívül hagyjuk, hogy ezek az emberek más okból tudnának-e tévét nézni, pl. van-e készülékük?/

A tévénézést későbbi esti órákban sokan azért szakítják félbe, mert le akarnak feküdni.

Az elalvás és a felkelés időpontja gyakran a munkabeosztás függvénye. Mivel az alvás hosszát csak átmenetileg tudjuk lényegesen megváltoztatni /Szalai 1964.b./ ez a függési viszony igen erős. A több-műszakos beosztás általában nem hosszabb estét, hanem korábbi lefekvést eredményez. A különböző foglalkozási csoportok lefekvési ideje a munkarendet tükrözi.

Legkorábban a mezőgazdasági fizikai dolgozók és a - nagy arányban idős - háztartásbeliek fekszenek le. Utánuk következnek a nem mezőgazdasági szakképzetlen, majd a szakképzett fizikai dolgozók és az egyéb szellemiek, végül a vezető állásúak és az értelmiségiek. /43/. A szellemi dolgozók között elenyésző azok száma, akik azért nem tudnak tévét nézni, mert aludniuk kell.

A korai lefekvés leginkább a fizikai dolgozók napi-rendjében általános szükségszerűség. Közöttük is elsősorban a mezőgazdaságban dolgozók alvásideje ütközik a televízió műsoridejével. Hétköznap a mezőgazdasági fizikai dolgozók 12 százaléka már hajnali négykor a ház körüli munkákat végzi, vagy elindult a közös /termelőszövetkezeti, állami gazdasági stb./ munkára. Fél hatig közülük minden negyedik elmegy munkára s további minden negyedik saját gazdaságában dolgozik. A korai munkakezdés még korábbi felkeléssel jár, ami korai lefekvést követel. Este nyolckor a mezőgazdasági fizikai dolgozók 12 százaléka, este kilenckor már 45 százaléka alszik.

A korán kezdődő munka s a korai kelés a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók egy részét is viszonylag korai lefekvésre készíti. Este nyolckor 10, kilenckor 30 százalékuik alszik.

A fizikai dolgozók valamivel korábbi lefekvése /44/ kielégítően magyarázza, hogy hétköznap 21,00 óra után miért a szellemi dolgozók s a nyugdíjasok tévénézési arányai átlagon felüliek. A nem aktív keresők 19,00 óra előtti viszonylag magas nézési arányait pedig a keresők jelentős részének munkahelyi elfoglaltsága vagy legalább is otthonról való távolléte indokolja.

A keddtől péntekig tartó idő egységes tendenciáival ellentétben a szombati és a vasárnapi tévénézés adatai lényegesen eltérnek egymástól.

Szombaton a vezető állásúak és értelmiségiek 17 óra előtt és 22,00 óra után nézik átlagon felül a televíziót. Az egyéb szellemi dolgozók tévénézése 21,15-23,00 óra között, a nem mezőgazdasági szak- és betanított munkásoké 19,00 óra előtt s 23,00 óra után, az egyéb nem mezőgazdasági dolgozóké 16,45-19,00 óra között s 23,00 óra után haladja meg az átlagot. A mezőgazdasági dolgozók körében a nézők aránya 19,00 óra előtt és 22,30 óra után messze az átlag alatt marad; az átlagot csak 19,15-22,00 óra között haladja meg. A háztartásbelieket jellemző adatok hasonlítanak a mezőgazdaságban foglalkoztatottakéhoz, csak az átlagtól való eltérések kevésbé kifejezettek. Végül a nyugdíjasok közül a délutáni és esti műsoridőt nagyobb részben körülbelül ugyanolyan arányban nézik a tévét, mint a felnőtt lakosság egészében. A nyugdíjasok csoportjában csak 17,00-20,00 óra között haladja meg a nézők aránya az átlagot.

A szombat délutáni tévénézés fő jellegetességei röviden összefoglalhatóak. A szellemi és nem mezőgazdasági fizikai dolgozók műsorkezdéstől - zárásig a készülékellátottságuk alapján elvárható különböző arányban nézik a tévét. Ezek a különbségek minden időpontban egyformán érvényesülnek. Semmi sem mutat arra, hogy a műsoridő valamely részén a felsorolt foglalkozási csoportok tévénézését - az egész társadalom tévénézését formáló tényezőkön túl - sajátos faktorok befolyásolnák. A mezőgazdasági fizikai dolgozók és a háztartásbeliek este 19,00 óra előtt s 22,30 után viszonylag kevéssé néznek tévét. A nyugdíjasok közül 16,15 előtt és 20,45 után nézik az átlagosnál kevesebben a műsort.

A szellemi s nem mezőgazdasági fizikai dolgozók szombat délutánja szabad. Munka kevéssé terheli. A lefekvést sem sietteti semmi, hiszen vasárnap következik. A tévénézést a napirend nem akadályozza. Így érthető, hogy a nézettség kora délutántól késő estig magas. A nézettség az egyéb

társadalmi csoportokat jellemző értékeket jobban felülmúlja, mint más napokon. A szombat délután és este elsősorban a nem mezőgazdasági aktív keresők tévénézésének ideje.

A mezőgazdaságban nyilvánvalóan még kevésbé alakult ki a szombat fél-pihenőnap jellege. Mind a munkahelyi munkával, mind az egyéb kapcsolódó tevékenységekkel késő délutánig sokan el vannak foglalva /45./. Kereső munkát végez vagy úton van:

14,00-16,00 óra között a csoport átlagosan 65 százaléka.

16,00-18,00 óra között a csoport átlagosan 63 százaléka

18,00-20,00 óra között a csoport átlagosan 29 százaléka.

Az éppen dolgozók magas arányából pedig természetesen következik a tévénezők viszonylag kis száma.

A mezőgazdasági munkák egy része vasárnap sem szünetel. Minden tizedik mezőgazdasági fizikai dolgozó vasárnap is már hajnali négy előtt kezd munkához. Vasárnap öt előtt minden negyedik, reggel hat előtt pedig minden második mezőgazdasági fizikai dolgozót az állatok ellátása a ház körüli s egyéb munkák foglalkoztatnak. /Hatkor a szellemi dolgozóknak még 82, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozóknak még 62 százaléka alszik. A dolgozó vagy valamilyen, a munkához kapcsolódó tevékenységet végzők aránya pedig az első csoportban 5, s a másodikban 17 százalék./ A társadalom egyéb csoportjait órákkal megelőző vasárnapi felkeléssel összhangban a mezőgazdasági fizikai dolgozók szombaton másoknál korábban pihennek le. Este kilenckor több mint egynegyedük /ugyanakkor a nem mezőgazdaságban dolgozóknak csak 8 százaléka/ alszik. Szombaton este tizkor több, mint minden második mezőgazdasági fizikai dolgozó, de csak minden negyedik nem mezőgazdasági aktív kereső alszik. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak későbbi esti tévénézését a - munka- rend által megkövetelt - kora lefekvés szombaton éppen úgy akadályozza, mint más napon.

Végül a háztartásbeliek és nyugdíjasok tévénezési sajátosságai feltételezésem szerint abból adódnak, hogy számunkra a szombat délután nem különbözik szükségszerűen a hét más délutánjaitól. Nagyobb családban az aktív kereső családtagok napirendje az otthon maradók időbeosztására is rányomhatja bélyegét. Ám a munkarend ilyenkor legfeljebb halvány lenyomatként hat. Ahol pedig nincsen a családban együttélő aktív kereső, ott szombat délután éppolyan sok vagy kevés szabad idő lehet, mint más napokon. Ez a mezőgazdasági fizikai dolgozók helyzetének fordítottja. Ott a csoport nagy részét érintő hosszú munka tette a szombatot más napokhoz hasonlóvá - s akadályozta a tévénezést. A háztartásbeliek és nyugdíjasok számára a szabad idő egyformasága köti össze a szombatot más napokkal. Délutáni nézésükben nem alakul ki csúcs, - talán azért mert a délutáni időtöltés kialakult rutinja erősebb. Minden esetre egyszerűbb - s alighanem logikusabb is - ha nem azt keressük, hogy itt miért nincs nézettségi csúcs, hanem inkább azt, hogy más csoportokban miért van? Az utóbbi kérdésre a szabad szombat vagy legalább is a szombat délutáni - egyéb napoktól eltérő - hosszabb szabad idő a válasz: olyan szabad idő, aminek szabadságát más irányú megszokás vagy elvárás alig töri meg.

A nem aktív kereső csoportok a 20,00-22,00 óra közötti időben is "átlagon alul" néztek tévét. Itt is helyesebb, ha a modellt megfordítjuk: az aktív kereső csoportok néztek "átlagon felül". A nézettség ugyanis a nem aktív keresők között is jelentősen meghaladja a megszokott hétköznapi értékeket /Tomka 1975.a.I./. Legfeljebb nem annyira, mint amennyivel az aktív keresők közül szombaton többen néznek tévét, mint keddtől péntekig egy-egy este. Az utóbbiak heti időbeosztása jobban szükségessé teszi a hétvége "kihasználását" és ez nem utolsó sorban a szombati /és vasárnapi/ nézettségi arányok viszonylag magas szintjében fejeződik ki. A

nem aktív keresők hét közben is lehetőségeiknek s igényeiknek megfelelően nézik a műsort. Ezért a nézettség hét végén sem tud olyan nagy arányban emelkedni, mint az aktív keresők körében.

A vasárnap délutáni tévénézés első felét a szombati, másodikat a hétköznapi tendenciák jellemzik. A délutáni és esti műsor első felének nézettségét a hét végi szabad idő - szombatonál elmondott - szempontjai szabályozzák. Második felében a közelgő munkaidő, a másnapi felkelés és az ahhoz igazodó lefekvés a döntő tényezők. Ezek eredménye, hogy a 21,00 óra választóvonallá válik. Ezután a szellemi dolgozók s a nem aktív keresők /akiknek zöme hétfőn ráér később felkelni/ közül néznek átlagon felüli s a fizikai dolgozók közül átlagon aluli arányban.

c./ Ahogy a tévénézés a napirendet befolyásolja

A napirend és a tévénézés kapcsolatában nem egyszer alig lehet eldönteni, hogy mi a meghatározó és mi a meghatározott tényező. Megpróbáltuk bemutatni, hogy a nap bizonyos tevékenységeinek időpontját a tényezőktől független indokok szerint rögzítjük. Ha pedig a tévénézés ezekhez a - "független" - tevékenységekhez igazodik, akkor a nézés időpontja az okozat, a függő változó.

Mind ugyanezen, mind egyéb tevékenységek adataiból arra is lehet következtetni, hogy a televízió kötött műsorideje a tévénézést okká, a napirendet formáló, meghatározó tényezővé is teszi. Ennek bizonyítása nehezebb, mint a fordítottjéé, mert az adásidő ugyan rögzített, de a tévénézés nem olyan kényszer, mint a munka, vagy az alvás. Még akkor is, ha a tévénézést kulturális vagy akár /társadalom/pszichológiai szükségletnek tartanánk, semmi sem kényszerít arra, hogy a műsoridő kezdetéhez vagy végéhez igazodjunk: lehet rövidebben is tévét nézni. Mégis, két jelenség azt sugallja, hogy a minél

hosszabb tévézésre való törekvés - és a rögzített műsor-
idő - a napi időbeosztást lényegesen befolyásolja. Ez a két
jelenség a "tévézők"^x és a "nem nézők" eltérő esti szoká-
sai, valamint a tévé nélküli nap, a hétfő s egyéb hétközna-
pok esti időbeosztása közötti különbségek.

A "nézők" és a "nem nézők" esti napirendje - az eddig
felsoroltakon túl - egy vonatkozásban különbözik. A "nem né-
zők" tevékenységei nem kötődnek valamilyen időponthoz. A
tevékenységet végzők hosszabb időszakon oszlanak meg. A "nézők"
műsorkezdetkor hirtelen abbahagyják egyéb elfoglaltságaikat.
Ilyenkor tehát a többi tevékenység végzése megszakad. A té-
vézés idején nem folytatható tevékenységek műsor előttre
vagy utánra kerülnek. Ezért a "nézők" csoportjában bizonyos
elfoglaltságok rövidebb időszakokra koncentrálódnak.

A "nem nézők" közül, mint láttuk, a délutáni és esti
órákban a "nézőknél" többen folytatnak kereső munkát. A "né-
zők" közül nem csak kevesebben dolgoznak, de a munkában le-
vők aránya is gyorsabban csökken. Ez a gyorsabb csökkenés
szinte kizárólag egy tényből adódik. A "nézők" csoportjában
a munkájukat befejezők aránya a hat óra előtti percekben több,
mint négy és félszer olyan magas, mint más időpontokban. A
"nem nézők" közül ebben az időben is körülbelül ugyanannyian
hagyják abba a munkát, mint máskor /47/.

Ugyanebben az időszakban a semmittevők, pihenők aránya,
ami az előző órában a "nézők" csoportjában állandó /4,8 %/
volt, egynegyedével /3,6 %-ra/ csökken. A további csökkenés
lassú és folyamatos. A "nem nézők" közül délután 17,00-21,00
között meglehetősen állandó /7,1 %/, este kilenc után pedig
folyamatosan csökken a pihenők és semmittevők aránya.

^x A "tévézők" azok, akik aznap - bármilyen hosszú ideig -
egyáltalán néztek tévét. "Nem nézők" akik aznap egyáltalán
nem néztek tévét. /Az alkalmazott fogalmak meghatározását
vö. Függelék./

A családjukkal foglalkozók és - nem nyilvános helyen - társadalmi életet élők aránya a "nem nézők" csoportjában 19,45-ig emelkedik /19,30-19,45 között 11,7 %/, majd lassan, folyamatosan csökken. A tévéadás megkezdése előtt a "nézők" csoportjában ugyanannyian töltik idejüket beszélgetéssel, családtagjaikkal mint a "nem nézők" közül. Ahogy a műsor elkezdődik, egyre nagyobb a különbség a "nézők" és "nem nézők" csoportján belüli arány között. Különösen 19,15-19,30 óra között hagyja abba a "nézők" jelentős része a beszélgetést, a családtagokkal való foglalkozást /48/.

A tévézés napirend-formáló szerepe legkifejezettebben a vacsora időpontjainak meghatározásában érvényesül. A "nem nézők" 18,00-21,15 között vacsoráznak. Több, mint három órán át a csoport körülbelül egyhatodát /16,8 %/ személyes szükségleteik ellátása: átöltözés, kézmosás, vacsora stb. foglal le. A "nézők" ugyanerre csak 1 1/4-2 órát szentelnek. A 18,15-19,30 közötti időben több, mint minden ötödik /20,7 %/, a 18,00-20,00 közötti idő átlagában valamivel kevesebb /18,7 %/ "néző" vacsorázik, mosdik stb.

Este hat óra előtt egyik csoportban sem igazán magas - 10 % alatti - a vacsorázók vagy más személyi ellátással foglalkozók aránya. A "nem nézők" között az étkezők száma hét órától kezdve negyedóráról negyedórára egyenletesen csökken. A "nézők" között is hét óra után vacsoráznak legtöbben /25,8 %/. Az étkező "nézők" aránya ellenben először 19,30, majd 20,00 óra tájban hirtelen nyolc óra után 10 százalék alá csökken. /12. tábla/.

A "nézők" és "nem nézők" étkezési időpontjainak eltérései alapján négy időszakot különböztetünk meg:

- 18,15 előtt "nézők" és "nem nézők" közül körülbelül egyforma arányban vacsoráznak;
- 18,15-19,30 között minden ötödik "néző", de alig több, mint minden hatodik "nem néző" /17,4 %/ vacsorázik. Az étkező "nézők" aránya egy-egy negyed órában kb. 3,3 százalékkal haladja meg a "nem nézőkét."

12. tábla

Étkezők s egyéb személyi szükségletük ellátásával foglalkozók aránya "nézők" és "nem nézők" csoportjában. /Százalékban/ Pénteken.

	"Nézők"	"Nem nézők"
N =	818	959
17,30 - 17,45	7,4	7,2
17,45 - 18,00	9,2	8,7
18,00 - 18,15	15,4	15,4
18,15 - 18,30	17,3	13,5
18,30 - 18,45	17,6	13,6
18,45 - 19,00	19,5	15,6
19,00 - 19,15	25,8	22,5
19,15 - 19,30	23,4	21,7
19,30 - 19,45	16,0	21,8
19,45 - 20,00	14,6	20,3
20,00 - 20,15	9,4	20,3
20,15 - 20,30	7,1	16,2
20,30 - 20,45	5,7	12,2
20,45 - 21,00	6,2	11,9
21,00 - 21,15	8,1	13,2
21,15 - 21,30	5,0	7,5
21,30 - 21,45	7,3	7,1
21,45 - 22,00	9,2	7,0
22,00 - 22,15	12,4	8,4
22,15 - 22,30	5,1	5,4
22,30 - 22,45	6,2	5,6
22,45 - 23,00	6,4	3,6

- 19,30-21,30 között a "nem nézők" közül minden hatodik-hetedik /15,4 %/, de csak minden tizenegyedik /9,0 %/ "néző" vacsorázik. A "nem nézők" csoportjában a személyi-biológiai szükségletek ellátásával, vacsorázással elfoglaltak aránya 6,4 százalékkal nagyobb, mint a "nézők" csoportjában.
- Végül 21,30-23,00 óra között a vacsorázók aránya ismét a "nézők" között magasabb - 1,6 százalékkal - mint a "nem nézők" között. Ebben az időszakban azonban már mindkét csoportban egyre alacsonyabb az étkezők s egyéb személyi szükségleteikkel foglalkozók száma.

A másik jelenség, ahol a napirend "enged" a tévézés nyomásának: a lefekvés. A "nem nézők" körülbelül 19,30-23,30 között egyenletesen megoszolva fekszenek le. Ezen belül nincs olyan rövidebb időszak, amikor különösen sokan vagy különösen kevesen nyugodnának le. A "nézők" csoportjában csak 21,00 óra után kezd hirtelen emelkedni az alvók aránya. Két órával később már többen alszanak közülük, mint a "nem nézők" közül. A "nézők" tehát viszonylag egységesen ugyanabban az időben fekszenek le. /13. tábla/.

A "nem nézők" közül a 19,30-23,30 óra közti időben negyedóránként a csoport 5,1 százaléka alszik el. Az elalvók aránya egyik negyedórás időszakban sem haladja meg a 8,0 százalékot. Ezzel szemben 19,30-20,45 között negyedóránként a "nézőknek" csak 2,1 százaléka kezdi az alvást. 20,45-23,00 között viszont a negyedóránként elalvók aránya ebben a csoportban 8,8 százalék.

Összefoglalva: a tévézés az esti napirendben leginkább a vacsora és a lefekvés időpontját képes befolyásolni. A "nézők" viszonylag azonos - a műsor előtti - időben esznek s egy másik, de a csoportot jellemző - a műsor utáni - rövidebb idő alatt fekszenek le. A "nem nézők" étkezése és lefekvése legfeljebb általános szokások nyomát mutatja. Vannak

13. tábla

A már alvók aránya "nézők és "nem nézők" csoportjában /Százalékban, pénteken/.

	"Nézők"	"Nem nézők"
N =	818	958
19,00-19,15	0,9	4,9
19,15-19,30	0,9	7,3
19,30-19,45	1,0	8,2
19,45-20,00	1,7	12,2
20,00-20,15	3,6	19,5
20,15-20,30	5,9	27,1
20,30-20,45	8,7	32,9
20,45-21,00	11,6	38,5
21,00-21,15	20,7	46,1
21,15-21,30	27,9	54,1
21,30-21,45	33,7	58,1
21,45-22,00	43,1	62,1
22,00-22,15	56,8	69,0
22,15-22,30	69,0	74,2
22,30-22,45	74,6	77,6
22,45-23,00	80,3	81,4
23,00-23,15	90,5	84,6
23,15-23,30	94,7	87,3

azonban akik korábban s vannak, akik későbbben esznek vagy fekszenek le. Semmi sem "koncentrálja" egy kijelölt időre tevékenységeiket. Az étkezéshez és az elalváshoz hasonlóan a munka befejezte, a napközi pihenés és az emberi-társadalmi kapcsolatokra szánt idő időpontja is más a "nézők" és a "nem nézők" csoportjában, de eknél a tevékenységeknél a különbségek kisebbek.

A hétfő és keddi napirend eltéréséből szintén arra lehet következtetni, hogy a tévénézés - minden adásnapon - az egész délutáni és esti időbeosztást struktúrálja. A tévé nélküli napon a tevékenységek időpontja kevésbé egységes, hosszuk kevésbé korlátozott. A hétfői napirend kötetlenebb, mint a többi napé. Az egységés társadalmi szervezettség hiányán kívül a hétfői időbeosztásnak két jellemző vonása van. Egyrészt abban az időben, amikor minden más napon igen sokan a műsort nézik, most más valamit lehet tenni. Különösképpen a máskor a tévéadás elé vagy utánra "szoruló" tevékenységek hossza s időpontja változik. Hétfőn semmi sem "nyomja" vagy éppen "kényszeríti" 19,30 vagy 20,00 óra előttre a vacsorát és minél későbbre a lefekvést. A tévéműsor, s vele a tájékoztatás és szórakoztatás egy fajtájának hiánya ellenben esetenként olyan igényeket ébreszt és egyúttal olyan tevékenységekre készítet, amelyek más napokon lényegesen ritkábbak. Egyes csoportok a hétfő késő délutáni és esti órákban néhány kultúrális tevékenységgel közel annyian foglalkoznak, mint ahányan máskor a tévét nézik.

A hétfő este másik jellemzője, hogy nem csak a máskori műsoridőben foglalkoznak az emberek mással. A változások továbbgyűrűznek. A későbbre csúszó vacsora, olvasás, rádiózás a korábbi órákban "szabadít fel" bizonyos időt, amikor ismét olyasvalamit lehet tenni, amire máskor a tévét nézni vágyók nem érnek rá. Így az egész hétfő délután és este sajátos jelleget kap. Ezt nagy általánosságban az emberi, társadalmi kapcsolataikkal foglalkozók egész délután és este, az otthoni

munkát végzők főleg 19,00-21,00 közötti, a személyi szükségleteik ellátásával foglalkozók és különféle szabad idős tevékenységeket végzők 20,00-21,00 óra közötti és a már-alvók 20,00 óra utáni viszonylag magas aránya /49/ jellemzi /14. tábla./

A hétfői tevékenységrend elemzésénél azonban az egész társadalom, vagy a társadalmi átlag vizsgálata jó esetben keveset mond, rossz esetben félrevezető lehet. Ennek főképpen az az oka, hogy hétfőn - a tévé létével adott - össztársadalmi napirend-szabályozás nem érvényesül. A különböző társadalmi csoportokat idejük beosztásában kizárólag saját szükségleteik vezetik. A csoportok, rétegek belső relatív homogenitása és a közöttük levő különbségek oda hatnak, hogy a hétfő délután és este napirendje egy-egy csoporton belül viszonylag hasonló, de a csoportok között nagyok az eltérések.

A nem mezőgazdasági aktív keresők számára a hétfő a házi és a ház körüli munkák napja. A vezető állásúak és értelmiségiek és a szakképzettség nélküli munkások főleg 20,00 óra előtt, az egyéb szellemi dolgozók és a szak- és betanított munkások elsősorban 19,15-22,00 óra között tevékenykednek átlagon felüli arányban különféle házimunkákkal. /50./ A mezőgazdasági fizikai dolgozók otthoni munkájának nagy része minden nap egyformán szükséges, annak mennyiségét s időpontját a tévézés kedvéért sem lehet megváltoztatni. Fordítva viszont ez a munka nem gyűjthető össze tévé nélküli napra, hétfőn sem több, mint máskor. A háztartásbeliek és a nyugdíjasok házi munkája részben úgyis megoszlik a nap különböző időpontjai között, részben pedig - pl. a vacsora készítése - a tévéadástól függetlenül köti le az est bizonyos részét: hétfőn, kedden, s más napokon egyaránt.

Az esti órák tevékenységei között a vacsorázás /és a hozzá kapcsolódó tevékenységek: mosdás, öltözés, stb./ és a lefekvés időpontja változik leginkább. Hétfőn mindegyik foglal-

14. tábla

Egyes fő tevékenységcsoportokkal foglalkozók aránya este 18,00-22,00 óra között - hétfőn és kedden.
/A felnőtt lakosság százalékában/

	Kereső munka és utazás		Otthoni és egyéb munka ^{xx}		Alvás		Személyi szükségletek ellátása		Emberi társadalmi kapcsolatok		Egyéb szabadidő ^{xxx}		Tévénézés	
	Hétfő	Kedd	Hétfő	Kedd	Hétfő	Kedd	Hétfő	Kedd	Hétfő	Kedd	Hétfő	Kedd	Hétfő	Kedd
18,00-18,15	29	31	25	25	1	1	17	16	10	7	18	18	0	2
18,15-18,30	27	29	25	23	2	1	17	18	11	8	18	18	0	3
18,30-18,45	25	25	25	24	2	2	17	17	11	8	20	20	0	4
18,45-19,00	22	24	24	23	3	2	19	18	12	9	19	20	1	4
19,00-19,15	15	18	21	19	4	3	26	24	12	8	21	20	1	8
19,15-19,30	13	15	21	18	6	5	23	22	12	9	24	22	1	9
19,30-19,45	10	12	19	15	8	7	22	20	13	8	26	16	2	22
19,45-20,00	9	11	19	14	11	8	19	18	13	7	27	17	2	25
20,00-20,15	7	8	12	9	18	13	21	17	11	6	27	14	4	33
20,15-20,30	7	7	11	7	25	18	15	11	11	6	26	16	5	35
20,30-20,45	7	6	9	6	31	22	14	9	10	6	24	15	5	36
20,45-21,00	7	6	9	5	37	28	11	8	9	5	23	14	4	34
21,00-21,15	6	6	6	4	46	38	15	14	6	4	18	12	3	22
21,15-21,30	6	6	5	3	56	48	9	8	5	4	16	11	3	20
21,30-21,45	6	6	3	3	61	54	10	8	4	3	14	10	2	16
21,45-22,00	5	6	2	3	68	61	6	8	4	2	13	9	2	11

x A csoport nagyságát vö. Függelék X. 1. tábla. xx és gyermekkel foglalkozás.

xxx benne: rádióhallgatás

kozási kategóriában sokan vacsoráznak olyan időben, mikor kedden általában tévét néznek. Hétfőn 18,00 órától majdnem 22,30-ig magas az étkezők aránya. 20,00-21,00 óra között mindig 5-10 százalékkal többen esznek, mint kedden ugyanabban az időben. /51/. A személyi szükségletek ellátására - s ezen belül az étkezésre - fordított idő a legtöbb foglalkozási csoportban csak lényegtelenül hosszabb hétfőn, mint kedden este. Más a helyzet, ha nem az egész estét, hanem a televízió főműsor-idejének egy szakaszát, például a 20,00 - 21,00 óra közötti időt figyeljük. Az egyéb szellemi munkás csoportokban az étkezők aránya ebben a másfél órában hétfőn magasabb, mint kedden /52/.

Hétfőn és kedden tehát a felnőtt lakosság - minden bizonnyal a tévéműsor idejéhez alkalmazkodva - különböző időben vacsorázik. Az időbeosztás különbözősége a csoport annál nagyobb részét érinti, minél nagyobb az adásnapokon a tévénezők aránya /vagy ha tetszik: minél nagyobb a készülékellátottság/.

Hétfőn foglalkozási kategóriától függetlenül sokaknál korábbra tolódik a lefekvés. Akik máskor korán fekdtek le, hétfőn még korábban mennek aludni. Azok viszont, akik egyébként viszonylag későn szoktak lepihenni, hétfőn sem fekszenek le hamarabb. Ez azt jelenti, hogy azokban az órákban, amikor más napokon a legtöbben a tévét nézik, hétfőn többen fekszenek le és alszanak, mint kedden. Ezek azok az emberek, akik televíziós napokon műsorzáráskor, esetleg már azt megelőzően mennek aludni. Az a kis csoport ellenben, amely televíziós napokon sem fekszik le legkésőbb 22,00-23,00 óra között, hétfőn sem nyugszik előbb. 22,30 után hétfőn alig valamivel alszanak többen, mint kedden. /15.tábla/.

A hétfő délutánt és estét tehát sokak számára főként a házimunka, a hosszabb étkezés és a korai lefekvés jellemzi. Kiseb csoportoknak marad ideje másra is. Minden foglalkozási kategóriában megemelkedik a csak rádiót hallgatók - s eközben mással nem foglalkozók - aránya /53/. A társadalom egészéhez, vagy a foglalkozási csoporthoz mérve kicsi, alig néhány száza-

15. tábla

19,30-23,00 között az alvók hétfői és keddi arányának külön-
bözése. /Negyedóránként, a csoport százalékában/

	Vezető állású és értel- miségi	Egyéb szelle- mi dol- gozó	Nem mezőgazda- sági		Mező- gazda- sági fizikai dolgozó	Ház- tar- tás- beli	Nyug- díjas
			szak- és be- tanított munkás	egyéb fizi- kai dolgo- zó			
19,30-19,45	0	0	1	0	4	1	1
19,45-20,00	0	1	1	5	6	2	4
20,00-20,15	-2	1	5	9	9	3	8
20,15-20,30	-1	2	5	6	9	8	10
20,30-20,45	3	2	6	3	17	8	13
20,45-21,00	6	2	10	7	16	9	11
21,00-21,15	7	3	10	3	17	7	6
21,15-21,30	10	5	9	4	8	7	6
21,30-21,45	13	5	4	6	7	7	6
21,45-22,00	20	9	5	6	3	6	4
22,00-22,15	10	3	1	5	4	3	5
22,15-22,30	1	4	-2	3	3	2	2
22,30-22,45	-1	3	-1	0	2	2	2
22,45-23,00	-8	1	0	1	1	2	1

Megjegyzés: Ha az arány hétfőn magasabb, úgy a különbség pozitív,
- ha kedden, akkor negatív szám.

lék a változás. A tévés napokon rádiózók arányában annál nagyobb. Hétfőn 19,00-22,00 óra között körülbelül háromszor annyi háztartásbeli és kétszer annyi aktív kereső és nyugdíjas hallgat - kizárólagosan - rádiót, mint kedden. A legtöbb csoportban a hallgatottság^x hétfőn 19,30-22,00 óra között haladja meg /s 20,00-21,00 között haladja meg leginkább/ a keddig megfelelő értékeket. Az egyéb szellemi dolgozók csoportjában azonban már 18,00 órától magasabb a hallgatottság hétfőn mint kedden.

A szellemi dolgozók és a szak- és betanított munkások csoportjában hétfőn az olvasásra és tanulásra is több időt szánnak, mint más hétköznapon. A vezető állásúak és értelmiségiek csoportjában 19,30-22,00 óra között hétfőn 11 százalékkal olvasnak többen, mint kedden. Az olvasók, tanulók aránya - ugyanebben az időszakban - az egyéb szellemi dolgozók csoportjában 7, a szak- és betanított munkások csoportjában 3 százalékkal magasabb hétfőn, mint kedden.

A vezető állásúak és értelmiségiek közül néhányan a tévéműsor helyett kulturális rendezvényt látogatnak /hétfőn 5 százalékkal többen, vagy 3-4-szer annyian mint kedden!/.

Hétfőn arra is több idő jut, hogy másokkal foglalkozunk. Minden foglalkozási csoportban többen fordítják idejüket családjukra, rokoni-baráti kapcsolatokra, látogatásra beszélgetésre. Mindez otthoni, vagy legalább is mindennapi körülmények között történik. Házon kívülre, vendéglőbe, klubba hétfőn sem mennek többen, mint kedden. A tevékenységek megszokott menetéhez és környezetéhez tapadó beszélgetés, vagy az emberi-társadalmi kapcsolatok sokféle egyéb megnyilvánulása, ami a hétfőt fémjelzi. Az idejüket így töltők hétfői és keddig arányának különbsége munkások körében a legnagyobb.

^x Az alkalmazott fogalmak meghatározását vö. Függelék.

Az ellenkező végleten pedig, a mezőgazdasági fizikai dolgozók körében hétfőn ugyanannyian fordítanak időt másokkal való kapcsolataikra, mint kedden /54/.

Végül hétfőn délután a háztartásbeliek kivételével minden foglalkozási csoportból néhányan "sétálnak". A sétálók aránya 1-2 százalékkal /a vezető állásúak és értelmiségiek körében 18,00-19,00 óra között 4-5 százalékkal/ magasabb hétfőn, mint kedden. Ez azonban azt jelenti, hogy míg hétfőn néhányan sétálnak és ezzel egyidőben mással nem foglalkoznak, kedden a sétálók száma és aránya elhanyagolhatóan kicsi.

A hétfői és keddi délutáni-esti napirend összehasonlításakor tehát a "kötöttség-kötetlenség" dimenziójában találhatóak, a leglényegesebb eltérések. A "televíziós kedd" este a meghatározott adásidő társadalmi méreteiben szervezi és rendezzi a tevékenységek időtartamát és időpontját. Hétfőn, tévé nélkül az időbeosztás kötetlenebb, társadalmilag kevésbé egységes. Anélkül, hogy a televízió szerepét értékelnénk, különösen a hétfői és keddi napirend különbözősége idézi és támasztja alá Knupfer /1947./ tézisét, ami a kötöttség növekedését a "pszichológiai élettér" csökkenéseként értelmezi.

A hétfői és keddi elfoglaltságok különbsége megvilágítja, hogy a televízió után mely társadalmi csoportok mit részesítenek előnyben. A tevékenységekben megjelenő kényszer a szabad időben s hétvégét követően feltehetően viszonylag kicsi. Így jogosult a tevékenységek eltérő szerkezete mögött különböző érték- döntésekre következtetni mint Stone, P.J. javasolja /Szalai 1972./. Ezek közül a legfontosabbak

- a szellemi dolgozók és szakképzett munkások kulturális igényeik - amire a fokozott olvasásból és rendezvény-látogatásból lehet következtetni -;
- a nem szellemi dolgozók pihenés-vágya /amit, az jelez, hogy köztük sokkal jobban nő a korán fekvők aránya, mint a szellemi dolgozók csoportjában/; és

- az "egyéb szellemi" dolgozók csoportján kívül minden csoport társasági igénye /amit az emberi-társadalmi kapcsolatokkal töltött idő növekedése mutat/.

A dolgot megfordítva, ezek azok a törekvések és elfoglaltságok, amelyeknek egy-egy csoport viszonylag nagy jelentőséget tulajdonít, ám kevesebbet, mint a tévéműsorok és a tévénézésnek. Adásnapon tehát ezek szorulnak ki részben vagy teljesen.

A nézők és a nem nézők adásnapokon eltérő napirendje még nem adott végleges bizonyosságot a televízió napirend-szervező funkciójáról, mert nem tudtunk megbizonyosodni arról, hogy mennyiben különbözik a nézők és nem nézők társadalmi-kultúrális helyzete, értékrendje stb. A hétfői és keddi napirend szembeállításakor ugyanazon társadalmi csoportok időbeosztásának változását látjuk - attól függően, hogy van-e televíziós adás. A különbségek olyan számosak s olyan jelentősek, hogy aligha hagynak valakiben kétséget a tévéműsor illetve a tévénézés napirendet alakító szerepe felől.

II. A rádióhallgatás és a napirend

1. A rádiózásról általában

A televíziót első éveiben a "rádió gyermekének" tartották. A kettő közötti rokonságot azóta is sokan hirdetik, mind a hírközlés, mind a tömegkultúra, mind a szabad idő szakemberei. Minden különbözőségük mellett néhány érv a napirend elemzése során is közös kezelésük mellett szól. A kétféle tömegkommunikációs elfoglaltság nem cserélhető ugyan fel s nem helyettesítheti egymást. Mégis a ma tévénézésre fordított idő jelentős részét a "tévé előtti korban" a legtöbben rádióhallgatásra fordították. Akinek nincs tévéje, ma is többet rádiózik. Amikor nincs tévéadás - egyebek mellett - a rádióhallgatók aránya is nő.

A rádióhallgatásnak azonban számos sajátossága van, ami önálló vizsgálatot igényel. Ugy tűnik, hogy a rádióhallgatás az elmúlt évtizedben nagyobb változáson ment át, mint a tévézés. A tévé vonzóereje miatt a tévézés fizikai lehetősége, a készülékellátottság fokozódása a nézést s a nézői arányok folyamatos növekedését is biztosította. A legtöbb készüléktulajdonos szívesebben gondolkodik arról, hogy mikor s miképpen intézze azokat a teendőit, amit azelőtt az esti órákban - a mai műsoridőben - végzett, mint arról, hogy megnézzé-e a műsort. Ebben az esti időben a rádióhallgatók aránya nagyon lecsökkent. Más napszakokban viszont megnőtt. Nem a szabad időben, hanem egyéb tevékenységek mellett. Ez nem új dolog. A rádiózás súlypontjának - majdnem azt mondhatjuk: egészének - más elfoglaltságok mellé tolódása azonban új. A belőle adódó kérdések sora is megoldatlan. Ezért a rádiózás vizsgálatát a legelemibb kérdésekkel kell kezdenünk. Kik, mikor, mennyit hallgatnak, s mely tényezők segítik ezt elő vagy akadályozzák a rádióhallgatást?

A készülékellátottság kérdéseit kizárhatjuk vizsgálati körünkéből. Rádiója az emberek túlnyomó többségének van. A városi felnőtt lakosság 95, a falun lakók 88 százalékának /Szekfü 1973; 50. oldal alapján számolva/, a szellemi dolgozók 97, a fizikai dolgozók 92 százalékának /Tomka 1975 b.: 75. oldal szerint számítva/ van legalább egy rádiókészüléke. Mivel pedig a rádióhallgatás tekintélyes része munkaidőre esik, a munka - helyi rádiók tovább növelik a hallgatás lehetőségét/Valkó 1976./. Hasonlóképpen a falun helyenként és időnként működő hangszórós közvetítés, intézmények /pl. munkásszállások/ központi rádióellátása, stb. a készülékkel nem rendelkezők rádióhallgatását is biztosítják. Figyelmünket ezért először arra fordítjuk, hogy egy-egy napon kik hallgattak és kik nem hallgattak rádiót, és arra, hogy mennyi ideig tartott ez a rádióhallgatás. /A "mikor" kérdést, azaz, hogy mely időpontban mekkora a hallgatók aránya, későbbre halasztjuk./

a/ Rádióhallgatók és rádiót nem hallgatók

A készülékellátottság szintje általában a rádióhallgatás széleskörű lehetőségei láttán /valamint esetleg az értelmiséget jellemző szokások ismeretében/ szinte önmagától adódik az a gondolat, hogy a felnőtt lakosság túlnyomó többsége nap mint nap rádiózik. Ez a valóságos helyzetet csak bizonyos fokig tükrözi. A rádióhallgatók /illetve megfordítva a nem hallgatók/ aránya alapján határozott társadalmi különbségek rajzolódnak ki.

Minél alacsonyabb valamely társadalmi csoport átlagos iskolai végzettsége, annál alacsonyabb azok aránya, akik áznap hallgatták a rádiót.

Kisebb települések lakói közül viszonylag kevesebben hallgatnak rádiót, mint nagyobb települések lakói közül.

A foglalkozási csoportokat összehasonlítva: a kereső népességben belül a rádióhallgatók legnagyobb arányát a vezető állásúak és értelmiségiek körében találjuk. Ennél valamivel kisebb az arány az egyéb szellemi dolgozók között. A 3.-4. helyen álló munkacsoportok - 3. szak- és betanított munkások, 4. egyéb ipari fizikai dolgozók - között ismét kicsi a különbség. Végül a mezőgazdasági fizikai dolgozók csoportjában különösen hétköznapi /itt: pénteken/ alacsony a hallgatók aránya. A nem kereső népességben az átlagos rádióhallgatói arány nagyjából megegyezik a fizikai dolgozók között mért értékkel. Hétköznapi a háztartásbeliek közül valamivel több a rádióhallgató, mint a nyugdíjasok közül. Hét végén megfordul a helyzet. A hallgatók aránya a nyugdíjasok között megközelíti illetve eléri a szellemi dolgozókat jellemző arányt, messze maga mögött hagyva a háztartásbeliek csoportjában látott részarányt.

Hétköznap nők körében magasabb a hallgatók aránya, mint férfiak között. Hét végén, amikor a család együtt van, semmilyen különbséget nem látunk.

Az életkor és a rádiózás összefüggése kérdésében a kutatók többféle véleményt képviselnek. Egyesek szerint következetesen érvényesülő összefüggés nem mutatható ki; a rádiózás az életkortól függetlenül alakul /Lippold 1970/. Mások alapvetően, vagy kizárólag a fiatalkor - felnőttkor - öregkor megkülönböztetést tartják célszerűnek. /Szecskő 1966. s ott idézve: Cazeneuve 1965./ Ismét mások empirikusan bizonyítják az életkor szerepét, de elméletileg nem értelmezik azt. /MRT 1964/a, S.Molnár, Semjén 1969, Tomka 1975./a stb./ Minden esetre annyi bizonyos, hogy itt a hatásmechanizmusok sokkal áttételesebbek, mint az előző tényezőknél. Saját adatainkban pénteken az életkor emelkedésével csökken a rádióhallgatók aránya. Szombaton a legtöbb hallgató a 30-39 évesek között van. Ezután az életkor emelkedésével csökken a hallgatók aránya, de a 30 évnél fiatalabbak között kevesebben hallgattak rádiót mint a 30-49 évesek között. Szombaton a különbségek kicsinyek. Vasárnap még kisebbek. A vasárnapi adatok - főleg a 30 évnél fiatalabbak közt mért magas és a 60 éveseket és idősebbeket jellemző alacsony hallgatói arány - a hétköznap tendenciára, emlékeztetnek.

Eszerint nap mint nap körülbelül a felnőtt lakosság kétharmada hallgat rádiót s egyharmada nem. A nem hallgatók elsősorban a kultúrálódástól távolabb eső csoportokból /alacsony iskolai végzettség, falun lakás, mezőgazdasági fizikai munka/ kerülnek ki, de a vezető állásúak és értelmiségiek között is van egy 15-20 százalékos kisebbség, amely egy-egy napon nem hallgat rádiót.

Nem csak egy-egy napon, de egyáltalában nem szokott rádiót hallgatni a férfiak 7,1, a nők 9,7 százaléka. Lakóhelytípus szerint város és falun lakók között van jelentős különbség.

A városi lakosok 3-6, a falusiak 11-12 százaléka nem szokott rádiót hallgatni. Különösen magas a rádiót nem hallgatók aránya a falusi nem kereső népességben /15-19 %/.

A hallgatók és nem hallgatók részaránya szorosan összefügg mind az életkor mind az iskolai végzettséggel. Különösen a legidősebb és a legalacsonyabb iskolai végzettségű csoportokban vannak sokan, akik soha nem rádióznak. E kétféle hatás összeshozódhat. A 4 osztályt vagy annál kevesebbet végzett 60 éves és idősebb lakosság több, mint egyötöde nem szokott rádiót hallgatni. Ez az arány mind az életkor csökkenésével, mind az iskolai végzettség emelkedésével csökken /16. tábla/.

b./ Hány órát^x szól a rádió?

A rádióhallgatók és nem hallgatók arányával még nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy a rádiózásnak milyenek a potenciális lehetőségei, "mennyire" hathat egyik és másik csoportban? Éppúgy, mint a televízió esetében, hatás alatt itt sem egyes vélemények, attitűdök stb. megváltoztatására gondolunk, hanem a rádióknak arra a képességére, hogy "valóságot teremtsen" /Berger, Luckman 1975/, hogy a társadalmiasulás eszköze legyen /Gahlin 1976/, hogy - a szó legtágabb értelmében - kultúrát közvetítsen. Ezt a lehetőséget különböző korok és országok rádiói minden bizonnyal eltérő módon és hatásfokkal használták ki. Adott időben és térben pedig a hatás mértéke, hogy a rádió milyen hosszú időn át éri el hallgatóit. Nem elég tehát annak a megállapítása, hogy hányan hallgatnak rádiót? Nem kevésbé fontos, hogy mennyi ideig.

^x Átmenetileg itt nem teszünk különbséget más tevékenységgel azonos időben történő és kizárólagos elfoglaltságot jelentő rádiózás között. A következő /c./ pontban azonban alaposabban foglalkozunk e kérdéssel.

16. tábla

A rádiót soha nem hallgatók aránya iskolai végzettség és életkor szerinti csoportokban. /A csoportok százalékában^x/.

	4 osztályt vagy kevesebbet	5-7 osz- tályt	8 osz- tályt	Közép- isko- lát	Egye- temet	Összesen
	v é g z e t t					
30 éven aluli	- ^{xx}	9	7	2	0	4
30-39 évesek	18	14	6	3	1	8
40-49 évesek	9	7	4	0	2	5
50-54 évesek	11	6	3	-	-	5
55-59 évesek	10	10	3	-	-	9
60 vagy több évesek	22	13	8	6	8	15
Összesen	18	10	6	2	3	9

^x Miután a megkérdezettek száma minden százalékértéknél más és más, itt ezt nem közöljük. Megtalálható azonban a Függelék X.10. tábláin.

^{xx} A táblában használt gondolatjel mutatja, hogy a /megfelelő korú és iskolai végzettségű/ kérdezettek kis száma miatt a százalékérték nem értelmezhető.

A hallgatás hosszát gyakorla ugyanazok a tényezők szabályozzák, amelyekkel a hallgatók és nem hallgatók megkülönböztetésénél találkozunk. A kisebb településeken lakók között, nem csupán alacsonyabb a rádióhallgatók aránya, hanem a rádióhallgatók rövidebb ideig hallgatnak rádiót, mint a nagyobb településen lakók. A rádióhallgatás aránya és a hallgatás átlagideje egyformán a Budapest - vidéki város - nagyobb és kisebb községek lejtöt fejezi ki. A kétféle "hatás" ilyenkor összeadódik. A budapestiek és vidékiek rádióhallgatásának átlagos hossza jobban különbözik, mint akár a rádióhallgatók aránya, akár a rádióhallgatók rádióhallgatásának hossza.

Más a helyzet az egyes foglalkozási csoportok rádióhallgatásánál. Azokban a csoportokban, ahol viszonylag kevesebben hallgatnak rádiót- ezt a kisebb számú rádióhallgató hosszabb ideig hallgatja a műsort. Minden bizonnyal ez a televízióval való különböző szintű ellátottság következménye. Ugyanazokban a csoportokban, amelyekben viszonylag magas a rádiót nem hallgatók aránya, a televízió készülékellátottság is nagyon alacsony /vö. I. l.a. fejezet/. A tévével nem rendelkező rádióhallgatók pedig sokkal hosszabban hallgatnak rádiót, mint a tévé tulajdonosok /55/. Végeredményképpen a különböző foglalkozási csoportok rádióhallgatásának átlagos hossza nagyon hasonló, annak ellenére, hogy mind a hallgatók aránya, mind a hallgatók rádiózással töltött idejének hossza a csoportonként igen eltérő.

A rádióhallgatók aránya^x és rádióhallgatásuk hossza^{xx} együttesen adja meg a valamely társadalmi csoportok jellemző átlagos rádióhallgatási időt.^{xxx} Ez hosszabb a nagyobb, mint a kisebb településeken lakók között. Hasonlóképpen hosszabb a nők, mint a férfiak között.

^x Számadatok a Dokumentáció V. tábláin.

^{xx} Számadatok a Dokumentáció VII. tábláin.

^{xxx} Számadatok a Dokumentáció VI. tábláin.

A foglalkozási csoportokat - ha a nemek különböző arányától egy pillanatra eltekintünk - rádióhallgatásuk hossza szerint három csoportba osztjuk. Legrövidebb ideig a mezőgazdasági fizikai dolgozók hallgatnak rádiót: átlagosan napi 1 - 1 1/2 óra hosszat. Napi kb. 2 órát rádiózik minden más csoport. A 2 1/2 órás rádióhallgatást csak hét végén érik el egyes foglalkozási csoportok: szombaton a szellemi dolgozók és a nyugdíjasok, vasárnap csak az értelmiségiek.

Az iskolai végzettség emelkedése az érettségi-szintig a rádióhallgatás "megnyújtása" irányába hat. A leghosszabb ideig az érettségizettek hallgatnak rádiót. Náluk kevesebbet rádióznak a 8 osztályt végzettek, még kevesebbet az 5-7 osztályos végzettségűek és ~~az~~ a legkevesebbet a 4 osztályos vagy annál alacsonyabb végzettségűek. Az iskolai végzettség és a rádióhallgatás pozitív korrelációja azonban az érettségigél megszakad. Az egyetemet vagy főiskolát végzettek szinte egészen pontosan annyit hallgatnak rádiót, mint a nyolc osztályt végzettek. /Az összefüggés mindegyik napon egyformán, és kisebb eltérésekkel minden életkori kategóriában is érvényesül./

c./ Létezik-e "általában" vett rádiózás?

A tömegkommunikációs rádióhallgatási - "hallgatottsági" - vizsgálatok évtizedes gyakorlatában a rádiózást legtöbbször egynemű jelenségként kezelik. Ezt nem lehetett kifogásolni, amíg a rádióhallgatók a hallgatással egyidőben általában nem foglalkoztak mással. A más elfoglaltságok melletti rádiózás elterjedésével a hallgatottsági statisztikákat külön értelmezni kell. Az adatokat ma csak az teszi egyneművé, hogy a hallgatók az általuk megjelölt időszakok vagy műsorok idején voltak annak egyáltalán tudatában, hogy szól a rádió. Hogy a műsor a nyitott rádió mellett tevékenykedők számára mit jelent, arról az adatok semmit nem mondanak. Az említett hazai és nemzetközi tradíció adattömege /Bereczky, Békés 1967, S. Molnár, Semjén 1969, Révész 1972, Tomka 1973, 1975.a,

Le public 1974, 1975, stb./ olyan fontos összehasonlítási alap, melytől nem lehet eltekinteni. Mégis mind a rádiózás mind a tömegkommunikációkutatás fejlődése feltétlen megköveteli a kizárólagos és a más tevékenységgel egyidejű rádiózás^x egyenkénti vizsgálatát is.

A két típus szétválasztása kutatástechnikailag nem teljesen megoldott. A társadalmi-kultúrális helyzet függvénye, hogy bizonyos tevékenységek, elfoglaltságok vagy állapot együttese esetén a rádióhallgatás mellett ki tartja egyáltalán fontosnak, hogy a szituáció többi jellemzőjéről is szót ejtsen. Ugyanigy társadalmilag meghatározott, hogy több tevékenység együttesében ki tartja a rádiózást a számára fontosabb, "elsődleges" és ki a kevésbé "fontos"; "másodlagos" elfoglaltságnak - írja M. Brouwers /Szalai 1972./. A szubjektív megítélésen túl megoldatlan kérdés, hogy az "elsődlegesség - másodlagosság" eldönthető-e kizárólag a rádióhallgatással egyidőben végzett tevékenység típusa szerint? A "kizárólagos-párhuzamos" dimenzióban pedig az a probléma merül fel, hogy mit tartunk egyáltalán tevékenységnek?/56/

A "kizárólagos" és "párhuzamos" rádiózás különbözőségét itt abban rögzítjük, hogy a rádióhallgatás a nap 24 órájának egy részét "foglalja-e el" vagy a már másként kitöltött 24 óra valamely tevékenységei mellett jelenik-e meg? Ebből a megkülönböztetésből következik, hogy az első típust ugyanolyan módon vizsgálhatjuk, mint minden eddig említett elfoglaltságot, elsősorban a tévénezést. A kizárólagos rádióhallgatás napirendi szerepe jól megragadható a tevékenységek eddig is alkalmazott kizárásos, vagy konkurrenciá - vagy

^x Vizsgálatunk a máshol "elsődlegesnek" nevezett rádiózást "kizárólagos" és a "másodlagosnak" vagy "háttér-rádiózásnak" nevezett formát más tevékenységgel "egyidejűnek" vagy "párhuzamosnak" nevezi. /Az alkalmazott fogalmak leírása vö. Függelék./

mint Stone mondja, /Szalai 1972./ az elaszticitási - model-
lel.

A kizárásos modell azonban csak a rádióhallgatás vi-
szonylag kis töredékének megértésében segít. A rádiózás na-
gyobb részt más elfoglaltságokkal egyidejű tevékenység. A más
elfoglaltságokkal való "összefüggése" nem egyforma. Bizonyos
tevékenységek kizárják, mások kifejezetten elősegítik a rá-
dióhallgatást. A más elfoglaltsággal egyidejű rádióhallgatás
vizegálatához tehát abból kell kiindulnunk, hogy mely tevé-
kenységek milyen mértékben gátolják vagy ösztönzik a rádió-
zást. /A két elfoglaltság együttjárását hangsúlyozva itt ta-
padás-modellről beszélünk./

2./ A kizárólagos rádiózás.

1963-ban a felnőtt társadalom szabad idejének több,
mint egy heted részét rádióhallgatással töltötte. Tévénézés-
sel ugyanannyit /KSH 1965./. 1972-re a televízió a megnöve-
kedett szabadidőnek már kis híján egyharmadát lefoglalja
/57/ - kizárólagos - rádióhallgatással ellenben csak feb-
annyi idő telik, mint egy évtizeddel korábban. Ez most a
szabad idő egy huszad része. A kizárólagos rádióhallgatás
jelentősége s a nap 24 órájából való részesedése nem lebe-
csülendő mértékben csökkent.

Talán ennél is jelentősebb, hogy társadalmi bázisá-
nak központja eltolódott. A rádiózás korábbi szakaszában,
különösképpen a televízió tömeges elterjedése előtt a rádió-
hallgatás a társadalom általános kultúrális erővonalaihoz
igazodott. A magasabb iskolai végzettségűek, szellemi dol-
gozók többet hallgattak rádiót, mint a alacsonyabb végzett-
ségűek, fizikai dolgozók stb. /Leandrov 1975./. Éppen ezek
a csoportok azonban másoknál hamarabb vásároltak televi-
ziót és fordították szabad idejüket tévénézésre. Ezért ők

ma viszonylag rövidebb időt töltenek - kizárólagos - rádiózással. Az anyagilag gyengébb s kultúrálisan talán kevésbé igényes csoportok eközben szintén rádiókészülékhez /talán már második, hordozható, vagy jobb minőségű berendezéshez is/ jutottak. Ha van szabad idejük, a rádióhallgatást semmi sem akadályozza. Soknak közülük televíziója sincs, vagy csak rövid ideje van. Ezeknek a csoportoknak a szabad idő töltésében a rádió vált első számú tömegkommunikációs eszközzé.

Anakronizmusnak tűnik, hogy éppen azok töltenek legtöbb időt kizárólagos rádiózással, akiről előbb azt mondtuk, hogy közülük sokan nem rádióznak: az idősek és az alacsony iskolai végzettségűek /17. tábla/. Ellentmondásról azonban szó sincs. Ez a csoport félúton van a tömegkommunikációs eszközök negligálása és igénybevétele között. A csoport egy része rádiót, újságot, tévét nem használ; másik nagyobb része főként a rádiót s harmadik, kis töredéke ezen kívül más eszközök is használ. A társadalom fiatalabb, magasabb végzettségű - és jobb televízió készülékellátottságú - csoportjában a szabad idő elsősorban tévé nézéssel telik, az újságolvasás csak második, a rádiózás harmadik helyre kerül.

17. tábla

A kizárólagos rádióhallgatással töltött idő különböző életkorú és iskolai végzettségű csoportokban^x /heti átlagban,^{xx} percben/

Iskolai végzettség:	30 évnél fiatalabbak	30-39	40-49	50-59	60 évesek és idősebbek
0-4 osztály	/17/ ^{xxx}	5	23	20	21
5-7 osztály	7	4	9	9	19
8 osztály	10	5	8	11	36
Közép-, főiskola egyetem	4	7	6	10	63

^x A csoportok nagysága a vizsgálat mintájának leírásában vö. Függelék.

^{xx} Pénteki, szombati és vasárnapi adatokból számolva. Pénteket átlagos munkanapként kezelve.

^{xxx} A megkérdezettek száma /átlagosan 10 fő körül/ alacsony volta miatt az adat csekély értékű.

A kizárólagos rádiózás és az általános kulturális és tömegkommunikációs érdeklődés kapcsolata aligha szorul különösen bizonyításra. Inkább szemléltetés és a Kép további kerekítése, ha megemlítjük, hogy különböző foglalkozási csoportokban hosszabb kizárólagos rádiózáshoz

- hosszabb könyvolvasás /58/
- hosszabb párhuzamos rádiózás /59/ és
- hosszabb tévénézés /60/ társul.

A kizárólagos rádiózás az igényen vagy érdeklődésen túl elegendő szabad időt feltételez. A nyugdíjasok két-háromszor annyi időt töltenek kizárólagos rádiózással, mint az aktív keresők /61/ és közel háromszor annyit, mint az idős, de kereső, vagy háztartásban elfoglalt emberek /62/. A keresők közül pedig főleg azok szoktak kizárólagos tevékenységként rádiót hallgatni, akik alvásra is több időt szán/hat/-nak /63/.

Nem indokolható hosszabb szabad idővel s további bizonyítás nélkül fejlettebb érdeklődéssel sem, hogy a férfiak kizárólagos rádiózása legalább kétszer olyan hosszú, mint a nőké /64/. Ezért itt megmaradunk a tény megállapításánál - a magyarázatra később visszatérünk.

Összefoglalva tehát a kizárólagos rádiózás változatlanul rendkívül fontos - legalább is bizonyos társadalmi csoportokban. A rádióra itt olyan feladatok hárulnak, amelyeket más tömegkommunikációs eszköz nem képes ellátni, s amelyek megoldásához a műsorszerkesztésnek a kizárólagos rádiózás új helyzetét fokozottan figyelembe kell vennie. Az új helyzet: a kizárólagos rádiózás csak kivételes esetben a kulturális elit, általában ellenkezőleg a modern tömegkommunikációs kultúra útján még éppen csak elindulók tevékenysége.

A leghosszabb ideig egyedüli tevékenységként rádiót hallgatók demográfiai jellemzői láttán feltételezhető, hogy belátható időn belül újabb változásra számíthatunk. Mind a

kultúrális színvonal emelkedése, mind a "tömegkommunikációtól távol" felnőtt és megöregedett nemzedik fokozatos eltűnése a kizárólagos rádiózás ma uralkodó típusát is megszünteti. Más megfigyelések is emellett szólnak.

A rádióhallgatás hosszára vonatkozó egyik legérdekesebb nemzetközi megfigyelés, hogy ez a készülékellátottsággal fordított arányban változik. Azokban az országokban, ahol a készülékellátottság magasabb, a kizárólagos rádióhallgatás időtartama rövidebb /65/. /Robinson, J., Converse, P. 1971: 201. o./ Mivel pedig mindkét oldal mögött a társadalmi-gazdasági fejlődés hatását kereshetjük, az idézett tézis úgy is átalakítható, hogy a fejlődés - a készülékellátottság egyidejű javítása ellenére, vagy éppen azért - a kizárólagos rádiózás időtartamának csökkentése irányába hat. Az elmúlt évtized hazai változásai is ezt látszanak igazolni. A nemzetközi adatanyag alátámasztja az eddigi tendenciának a jövő felé meghosszabbíthatóságát. Ha nálunk is hasonló összefüggések érvényesülnek, úgy az elkövetkező időben sem várható a kizárólagos rádiózásra fordított idő növekedés, éppen ellenkezőleg, további csökkenésére számíthatunk.

Időpontja szerint a kizárólagos rádiózás szinte egyáltalán nem határolható körül. Korábban érintettük az idősebbek idejének taglatlanságát, strukturálatlanságát. Ebben a csoportban a nap bármely pontján jelentkezhethet szabad idő - s benne a kizárólagos rádióhallgatás. Valóban, a délutáni órákra való koncentráció minimális. Legfeljebb a hétfő délután és este nyer azáltal sajátos szerepet, hogy az időmérlegben egyeseknél a rádióhallgatás a tévézés "helyére" lép /Vö. I. 2.c. fejezet/, de ez nem változtat azon, hogy egyébként bármely napon hajnaltól éjjelig szinte állandóan a felnőtt lakosság egy kis csoportja csak rádiót hallgat.^x

^x A kizárólagos tevékenységként és a más elfoglaltsággal egyidőben rádiózók óránkénti aránya péntektől hétfőig vö. Dokumentáció IX. tábla.

inkább
a TV
hatása

3./ Más tevékenységekkel egyidejű rádióhallgatás.

A felnőtt népesség naponta több, mint nyolcszor annyi ideig hallja a rádió műsorát egyéb tevékenységei mellett, mint ameddig kizárólagosan rádiózik. Másképpen kifejezve a napi átlagos rádióhallgatásnak csak 10-11 százaléka kizárólagos és 89-90 százaléka más elfoglaltságokkal egyidejű rádiózás. Az utóbbi jelentősége tehát alig vitatható. A rádióhallgatás és egyéb tevékenységek egyidejűsége a rádiós műsorpolitikát is meghatározza /Takács 1975./, életmódformáló szerepe sem lebecsülhető.

A tömegkommunikációs eszközök és technikák rohamos fejlődése miatt alig lehet részletes hosszútávú előrejelzést készíteni. A párhuzamos rádiózást elősegítő napirendi tényezők változásai s a készülékellátottság alakulása alapján mégis valószínűnek látszik, hogy még sokáig fogunk egyéb elfoglaltságainkkal egyidőben rádiót is hallgatni, sőt a más tevékenységekkel egyidejű rádiózás hosszú ideig a rádióhallgatás leggyakoribb formája lesz. Semmi sem mutat ellenkező irányú változásra. Ezért hibás, ha azt a megállapítást, hogy "még hosszú ideig" ez az uralkodó forma", úgy értelmezzük, hogy bizonyos idő után más valamire kell számítanunk. Alapítalan minden olyan spekuláció, ami szerint "a háttérrádiózást a kommunizmus a legújabbkori történeti múzeumba teszi majd porosodni". Veszélyes a belőle levont következtetés, hogy "eszerint kellene kezelnünk ezt a műsortípust: átmeneti jelenségként..." /Mesterházi 1970: 111. o./ Félrevezető, ha a más tevékenységgel egyidejű rádiózást egyszerűen a rádióhallgatás sokféle fajtája közül egynek tartjuk. A rádiózás ma döntő mértékben más elfoglaltsággal egyidejű elfoglaltság. Ez nem nevezhető a - kizárólagos? - rádiózás esetének. /Még kevésbé műsortípusnak./ Megítélésében az első tény, hogy a felnőtt népesség naponta több, mint másfél órát hallgat így rádiót, közben egyéb dolgát végezve. A kizárólagos rádiózás

átlagos időtartama viszont nem éri el a napi negyed órát .
/66/.

A más tevékenységekkel egyidejű rádiózás jelensége még nem teljesen felderített. Mind hatásmechanizmusa, mind a napirendbe való beilleszkedés számos kérdést vet fel. Mivel pedig ma is változó - és terjedő - formáról van szó, a műsorpolitika elé is napról napra új feladatokat állít.

a./ Általános kérdések.

A más tevékenységgel egyidejű rádiózás terjedés idején született a "háttér" kifejezés. Más név híján ezt használták minden olyan esetben, amikor a rádióhallgatással párhuzamosan a hallgató mással is foglalkozott. A címke lebecsülő hangsúlyt hordoz. A terminológia útján egész ideológiát lehetett készíteni, hogy ez "nem az igazi" rádiózás, sőt nem is rádiózás, csak "zörej", kár, ártalom. /ismerteti: Takács 1970, Vita 1971. stb./. A kifejezés és a rá támaszkodó elképzelés harcos éle azonban csak arra szolgált, hogy minden, a jelenséggel foglalkozó érdemi munkát nehezítsen.

Az "elsődleges" és "másodlagos" tevékenységek megkülönböztetése /Szalai 1972.a/ esetenként az elfoglaltság jellegéből indult ki. A besorolás kritériuma, hogy meg kell-e szakítani a tevékenységet ahhoz, hogy másba kezdjünk? Más szerzők a cselekvő szubjektív ítéletet vették alapul, mit tart ő első és mit kevésbé fontos elfoglaltságnak? Egyik megoldás sem alkalmas a rádióhallgatás helyes tipizálására. Kritériumaik részben tisztázatlanok - így a szubjektív besorolásnál -, részben függetlenek a rádiózástól.

Itt a rádiózás és más elfoglaltságok egyidejűségét vagy a rádióhallgatás kizárólagosságát tartjuk a döntő különbségnek. Az egyidejű rádiózás egyéb tipológiákban lehet "elsődleges", "másodlagos" vagy akár "háttér". Véleményünk

szerint azonban részletesebb tipológia készítése előtt meg kell vizsgálni mind a rádiózás körülményeit, mind tevékenység-tartalmát.

A más tevékenységekkel egyidejű rádiózás megítélése általában a kizárólagos rádiózáshoz mér. Ennek megfelelően az értékelés alapja, hogy más tevékenységgel egyidejűleg lehet-e ugyanúgy figyelni, mint ha nem foglalkoznának mással? A pszichológusok egy része határozott nemmel felel /Pléh, Tunkli 1970, irodalomismertetés vö. Moray 1969.a./ s egyúttal elmarasztalja, csökkent értékűnek minősíti a párhuzamos rádiózást. Mások arra figyelmeztetnek, hogy a rádió különböző információkat közvetít s ezek befogadása más koncentrált és "megosztott" figyelem esetén /igy Moray 1969.b./. Továbbá a rádió nem csupán ismeretet közöl, hanem érzelmi-hangulati hatást is kelt /Tardieu 1972/ - éspedig nem kevésbé, amikor egyéb elfoglaltság mellett rádiózunk, mint amikor kizárólag csak azt tesszük. Az a felfogás tehát, hogy az egyéb tevékenység melletti rádióhallgatás csak hiányosan, töredékesen felel meg a rádiózás funkciójának, egy félreértés eredménye: a rádiózást túl szűken - s talán kicsit egyoldalúan - értelmezi. /Olyan munkát viszont nem ismerek, amely módszeresen megvizsgálná a kizárólagos és a párhuzamos rádiózás funkcióinak körét, azok azonosságát vagy részleges különbözőségét./

A kizárólagos és a párhuzamos rádiózás egy dimenziójú vizsgálatára nem csak a technikai azonosság készlet. A kétféle rádiózás viszonyában egy nagyon fontos elem kevésbé közismert, éspedig a közöttük érvényesülő negatív korreláció. Általában ha egy társadalmi csoportban kevés idő jut arra, hogy minden mást félretéve rádiót hallgassanak, akkor ott hosszabb a más tevékenységgel egyidőben történő rádiózás, vagy fordítva: azokban a csoportokban, ahol hosszú időt töltenek kizárólag rádióhallgatással, ott rövidebb ideig jelenik meg egymás mellett a rádióhallgatás és valami más te-

vékenység. A férfiak a nőknél hosszabb időn keresztül hallgatják úgy a rádiót, hogy emellett mással nem foglalkoznak. A nők ellenben hosszabb ideig rádióznak egyidőben más elfoglaltságaikkal /18. tábla/. Ugyanigy a különböző iskolai végzettségű vagy életkorú csoportok szokásait összehasonlítva /67/: hosszabb kizárólagos rádióhallgatáshoz rövidebb párhuzamos rádiózás társul és viszont /68/.

18. tábla

A kizárólagos és a más tevékenységekkel egyidejű rádióhallgatás hossza férfiak és nők csoportjában - pénteken, szombaton és vasárnap.

/A csoportok átlagában^x, percben/

	Férfiak			Nők		
	Péntek	Szombat	Vasárnap	Péntek	Szombat	Vasárnap
Rádióhallgatás						
- Kizárólagos tevékenységként	16	15	24	8	8	11
- Más tevékenységgel egyidőben	75	92	87	124	134	117

Az egyik rádiózási mód rövidebb vagy hosszabb terjedelme a másik fajtának nem ugyanolyan hosszúságú változásával jár. Ha az egyedüli tevékenységként történő rádiózás 2-3-5 perccel hosszabb /vagy rövidebb/ azt általában a más elfoglaltsággal egyidejű rádiózás időtartamának öt-tízszerezése követi, azaz 10 - 20 - 50 perccel rövidebb /vagy hosszabb/. Ez a viszony mind a kétféle rádiózás legalább részlegesen azonos funkcióját, mind - ezen a területen - a párhuzamos rádiózás alacsonyabbrendűségét sugallja. /Azonban nem visz. közelebb az eltérő funkciók kérdéséhez./

^x A csoportok nagyságát Vö. a Függelék X. 13. tábláján.

Minden esetre úgy látszik, hogy létezik olyan közös nevező, amelyen a kétféle rádiózás összehasonlítható. A kérdés csak az, hogy ez a közös nevező mennyire meríti ki a rádiózás egyik és másik típusának lényegét.

A kétféle rádióhallgatás eltérő lehetőségeire a műsorszerkesztés az adekvát műfajok keresésével reagál /Pléh, Tunkli 1970, Takács 1970, Vita 1971/. A probléma felismerése hasznos, de a rádiózás alaposabb ismerete nélkül ez a kísérlet legfeljebb tüneti kezelés lehet. Minden érdemleges megoldás előtt jobban meg kell ismerkednünk a más tevékenységgel egyidejű rádióhallgatás mechanizmusaival.

A napi időbeosztásban a más tevékenységgel párhuzamos rádiózás egy új dimenzióban jelenik ugyan meg, de az nem független a 24 óra elosztásától. Az összefüggés többféle. Amennyiben a párhuzamos rádiózás a kizárólagost "helyettesíti", a szabad idő hosszával és eltöltésével kerül kapcsolatba: a /kizárólagos/ rádiózás a szabad idő szférájából más tevékenységek mellé - alapvetően munka mellé - csúszik s így a szabad idő másra használható. Kérdés, hogy itt mi a mozgató erő? A televízió "szoritja-e ki" a kizárólagos rádiózást, vagy a párhuzamos rádiózás elterjedte után csökken a kizárólagos rádiózás iránti igény?

A napirendben a párhuzamos rádiózás két ellentétes hatást fejthet ki. Lazíthatja, könnyítheti az ugyanakkor végzett tevékenység - munka - kötöttségeit, vagy legalább is az annak való kiszolgáltatottság érzését /Tardieu 1972./ . Ilyen módon a munkaidőbe beleviheti a szabadság elemét. Viszont akadályozhat is olyan más párhuzamos tevékenységeket, elsősorban a személyes kommunikációt, amelyek eddig is - s talán a rádióhallgatásnál sikeresebben - feloldották a munka elidegenedettségét. Hogy mikor melyik hatás érvényesül, azt valószínűleg csak pszichológiai vizsgálatok útján lehet tökéletesen kideríteni. Az azonban, hogy egyáltalán mikor,

milyen tevékenységek mellett, kik és mennyit rádióznak párhuzamosan, az a napi időbeosztásból kiderül és mivel a rádiózás önkétes tevékenység, ez is egyfajta válasz.-A más tevékenységük mellett rádiózók szívesen hallgatják a rádiót. Többségnek tartják az eredeti tevékenység végzésével szemben.

b./ "Mikor?" A párhuzamos rádiózás a napirendben.

A párhuzamos rádiózás napi másfél-két órát tölt ki. A reggeli órákban az így rádiózók arányai nagyobbak, mint később. Ez azonban alighanem inkább a rádió iránti igény sajátosságainak, mint a napirend következménye. Reggel és este ugyanazok mellett a tevékenységek mellett rádióznak többen - legfeljebb az arányok változnak /Vö. 1. tábla/.

A tevékenységeket tipizálhatjuk a velük egyidejű rádióhallgatás gyakoribb, vagy ritkább megjelenése alapján.

- "Rádiózás-ellenesek" azok az elfoglaltságok, amelyek nem férnek össze a rádióhallgatással: az alvás, a tévénézés, a nyilvános szereplés, a rendezvényen való részvétel, stb.
- A "rádiózást kevésbé elősegítő" tevékenységek mindazok, ahol csak bizonyos esetekben, csak kevesek számára stb. adott a rádióhallgatás lehetősége /pl. a munkahelyi munka/.
- Végül vannak "rádiózásra készítő" tevékenységek. Így a legtöbb házimunka, az étkezés stb. /Vö. 1. tábla./

A tevékenységrend bizonyos részével a rádiózás kérdésénél már nincs mit foglalkoznunk. Itt nem csak a "rádiózás ellenes" elfoglaltságokra gondolunk, hanem a "rádiózást kevésbé elősegítőkre" is. Utóbbiakra azért, mert mellettük a nap túlnyomó részében csak egy többé-kevésbé azonos nagyságú kis csoport rádiózik. A párhuzamos rádiózás szempontjából azok a tevékenységek a legfontosabbak, amelyeket "rádiózásra készítőknél" nevezünk.

A rádióhallgatásra vonatkozó vizsgálatok a hallgatók arányát általában a felnőtt lakosságra /vagy valamely társadalmi csoport egészére/ vonatkoztatják. Ez feltétlen indokolt, ha az a kérdés, hogy adott időpontban kik és hányan érhetők el, vagy ha a rádió befolyásának, hatásának valamilyen mértékét keressük. Máskor ellenben inkább azokkal kell foglalkoznunk, akiknek objektív körülményeik lehetővé teszik a rádióhallgatást. A tevékenységrendben ez az otthoni munkát végzőket, az étkezőket /és személyes szükségleteik ellátásával foglalkozókat/ valamint a szabad idejüket nem tévénezéssel és nem társaságban töltőket jelenti. Pénteken és hétfőn a társadalom mintegy fele, szombaton 60, vasárnap - kora délutánig - 70 százaléka potenciális rádióhallgató. Talán még pontosabb, ha úgy mondjuk, hogy hét közben a felnőtt lakosság fele, szombaton 40 százaléka, vasárnap délutánig 30, azután 60-70 százaléka azaz általában a lakosság fele-egyharmada más elfoglaltságai miatt nem hallgathat rádiót. /Vö. 9-12. ábra./

A tényleges rádióhallgatók aránya alig a fele annak, ami potenciálisan lehetne. Még akkor is, ha feltételezzük, hogy a "rádiózásra készítő" tevékenységek nem mindig és nem mindenkit készítenek, azaz ha - joggal - úgy véljük, hogy a jelenlegi rádióhallgatási arányokban sok más akadályozó tényező is közrejátszhat, akkor is a reggeli és esti adatok összehasonlítása a rádiózók aránya növelésének lehetőségét valószínűsíti. Reggel az otthoni munkával, gyermekükkel, étkezéssel vagy szabad idős tevékenységekkel elfoglaltak egynegyede-fele rádiót is hallgat. Este az ugyanezen tevékenységeket végzőknek csupán mintegy 15 százaléka. /Vö. 1. tábla./. A két érték különbségéért nem a tevékenységrend a felelős. A felnőtt lakosság mintegy egyharmada, amely reggel hallgatott és este egyéb elfoglaltságától éppúgy hallgathatna, este mégsem rádiózik.

A rádióhallgatás potenciális kerete és a tényleges hallgatási arányok egymástól való függetlenedéséhez még egy fontos adattal rendelkezünk. Láttuk, hogy az egyéb elfoglaltságuk idején rádiózni könnyen tudók aránya szombaton magasabb, mint pénteken és vasárnap magasabb, mint szombaton /a napszakok szerinti különbségeket hagyjuk most figyelmen kívül! /Vö. 9-11. ábra./ A más tevékenységekkel egyidőben rádiózók aránya ellenben - mindig ugyanazon órára számolva - péntektől szombatra egyáltalán nem emelkedett, a vasárnapi emelkedés pedig legkésőbb 13,00-14,00 óra között megszűnik^x annak ellenére, hogy a "rádiózásra készítő" elfoglaltságok igen magas aránya legalább 16,00 óráig tart /Vö. 11. ábra./.

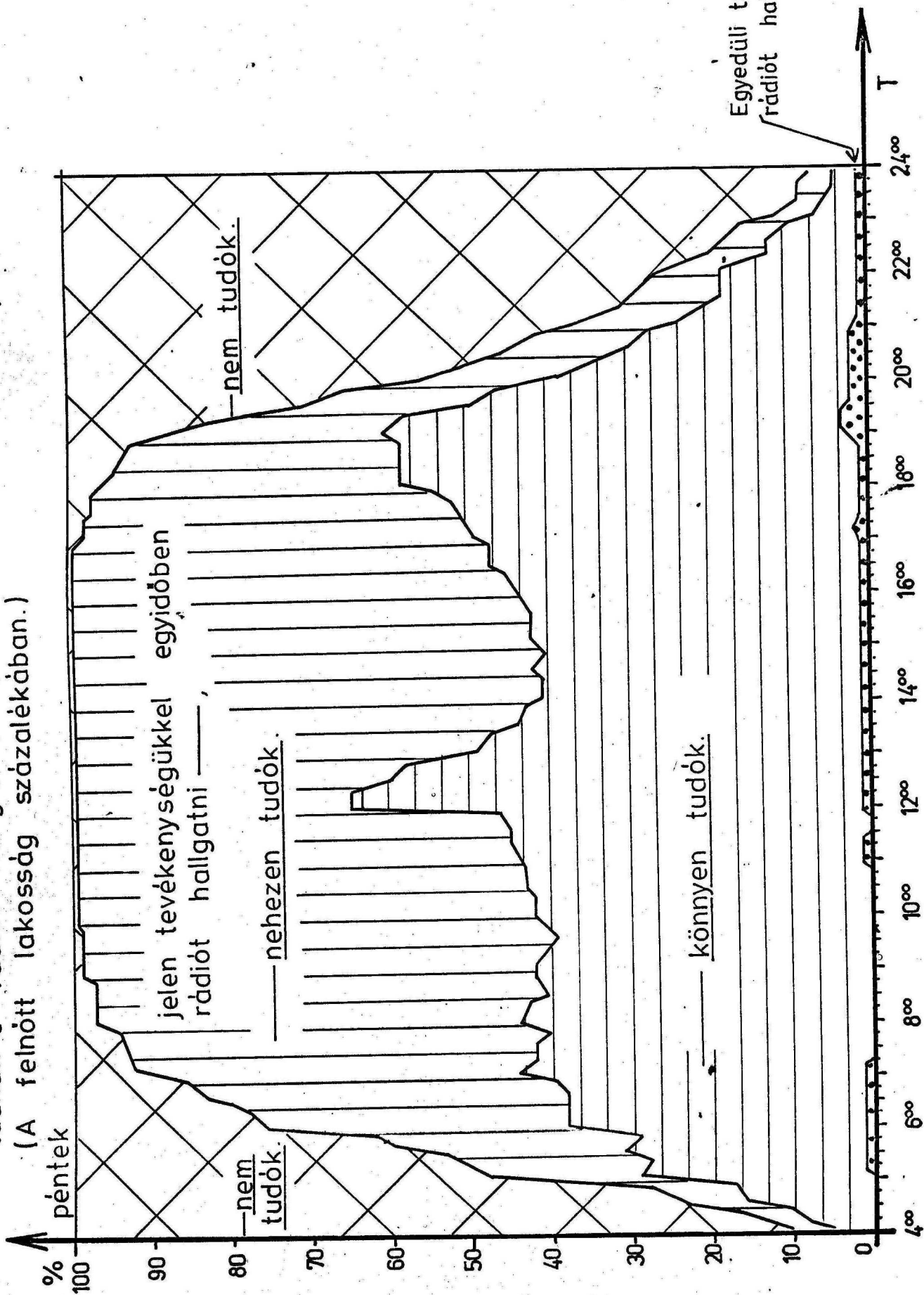
A vasárnap délelőtti sajátos tevékenységrendben /vö. 8. és 11. ábra/ a rádióhallgatás alakulására kétféle értelmezés kínálkozik. Magyarázatra szorul a korai rádióhallgatók alacsony, a késő-délelőttiek átlagosan felüli aránya. Az egyik lehetséges magyarázat a délelőtti átlagos hallgatottságból indul ki. A rádióhallgatók átlagos aránya reggel 4,00 és déli 13,15 között^{xx} szombaton 13,5 %, vasárnap 13,3 %. Ezek gyakorlatilag azonos értékek. Feltételezhetjük, hogy a későbbi felkeléssel és az egész napi beosztás 1-2-3 órával későbbre csúsztatásával a rádióhallgatás is eltolódott. Továbbá éppen úgy, ahogyan vasárnap a felkelés, reggeli, otthoni elfoglaltságok stb. időpontja - a hétköznapi adatokhoz viszonyítva - kevésbé rögzített, elmosódott, vagy a rádióhallgatók is egyenletesebben oszlanak el az egész délelőtt folyamán.

A másik értelmezési lehetőség, hogy bizonyos feltételek között a "rádiózásra készítő" elfoglaltságok valóban nem csak lehetővé teszik a rádiózást, hanem készítenek is rá. Ilyen feltételek léteére a legegyszerűbb bizonyíték a tévé

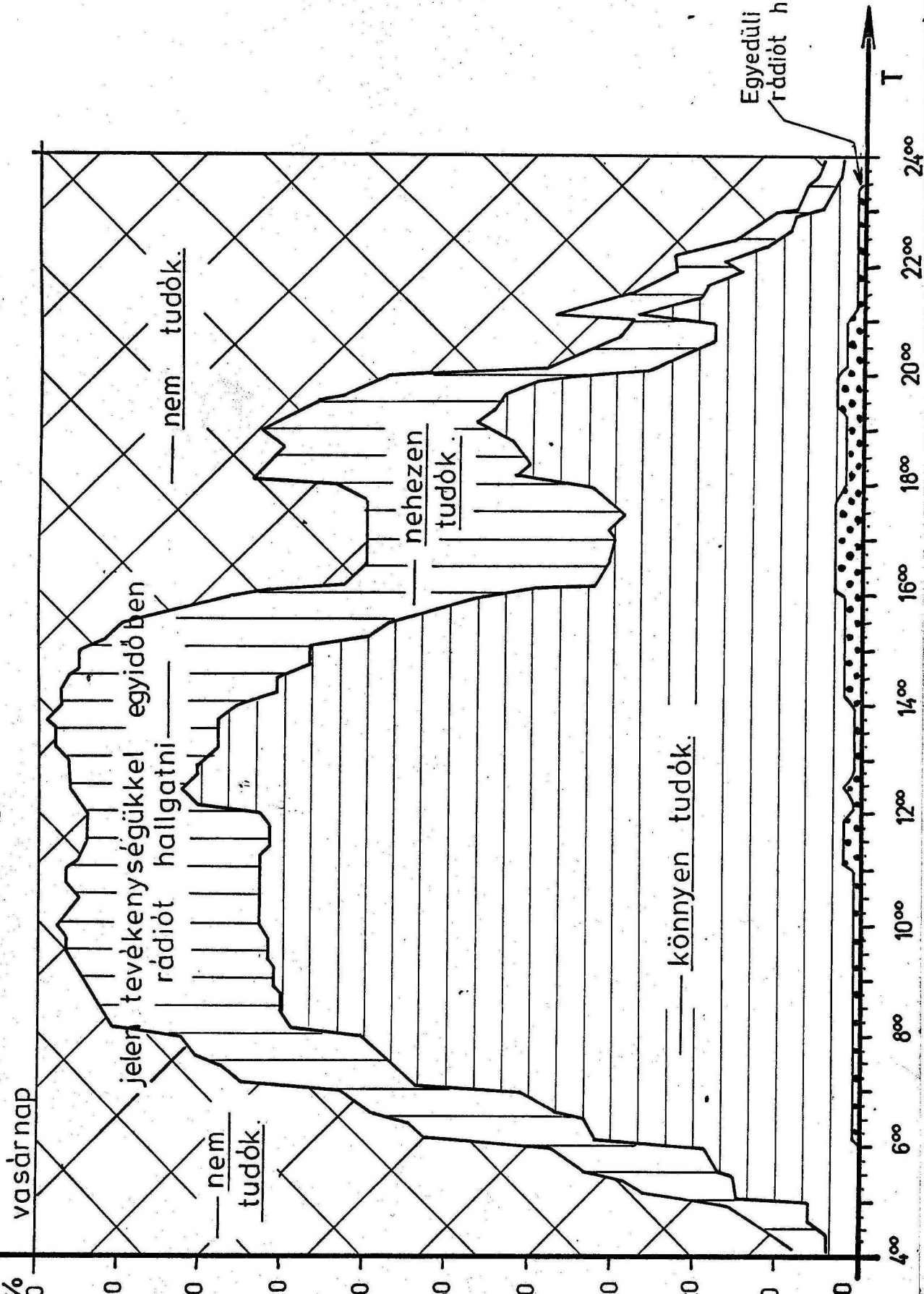
^x Vö. Dokumentáció IX. tábla.

^{xx} u.o.

9. ábra A lakosság megoszlása aszerint, hogy az általuk végzett tevékenység mellett tudnak-e rádiót hallgatni, s ha igen akkor nehezen vagy könnyen.
 (A felnőtt lakosság százalékában.)

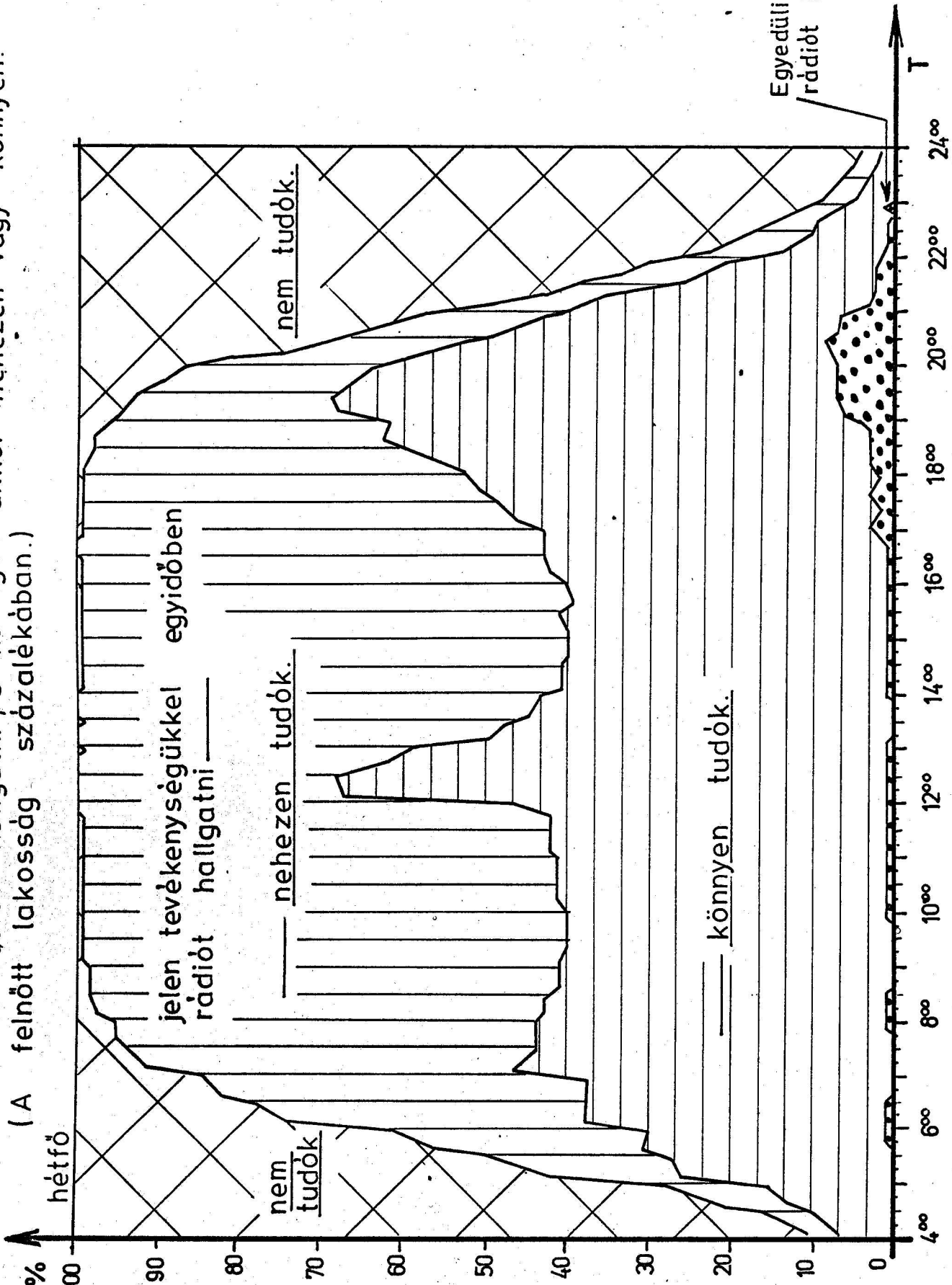

A lakosság megoszlása aszerint, hogy az általuk végzett tevékenység mellett tudnak-e rádiót hallgatni, s ha igen akkor nehezen vagy könnyen.
(A felmért lakosság százalékosában.)

Egyedüli tevékenységként rádiót hallgatók.

12. ábra A lakosság megoszlása aszerint, hogy az általuk végzett tevékenység mellett tudnak-e rádiót hallgatni, s ha igen akkor nehezen vagy könnyen.
(A felnőtt lakosság százalékában.)

nélküli hétfő este. Azon túl azonban elképzelhetőnek látszik, hogy például a hosszas semmittevés, lustálkodás, megnyújtott étkezés /de sok más elfoglaltság is/ - akár mennyire is saját funkciója, jelentősége is van - kiegészítést kíván, például a rádióhallgatást. Ide tartozó jelenség a rádiózó sétálók egyre növekvő tömege. A példák bizonyára szaporíthatók. Itt csak annak alátámasztására szolgálnak, hogy talán a hosszú szabad idő vagy annak bizonyos eltöltési módjai egyenesen "követelik" az egyidejű rádióhallgatást. /A hipotézis persze nem hét végén, hanem többnapos ünnepen vagy az évi szabadság idején igazán érdekes. - Sajnos még felderítetlen./

A "rádiózásra készítő" elfoglaltságok egyike-másika - pl. az étkezés - a felnőtt lakosság egészében körülbelül ugyanakkor és körülbelül azonos időt foglal le. Zömük ellenben, kezdve a felkeléstől a munkakezdéstől az otthoni munka, a szabad idő majd a lefekvés időpontjáig társadalmi csoportonként változik. A napirend a párhuzamos rádiózás lehetőségét éppúgy szabályozza, mint a tévénezését. A napi időbeosztás és a más tevékenységekkel egyidejű rádióhallgatás kapcsolata mégis kevésbé szoros, mert egyrészt a különféle elfoglaltságok különböző mértékben segítik elő vagy akadályozzák a rádiózást, másrészt a párhuzamos rádiózás lehetőségét kevesebben használják ki, mint a tévénezését.

Annak ellenére, hogy a napirend folyamatosan többek számára tenné lehetővé a rádióhallgatást, mint ahányan valóban rádióznak, jól látható a tevékenységszerkezet szabályozó szerepe. A korábbi felkelés, étkezés és munkakezdés miatt a fizikai dolgozók másoknál hamarabb kezdenek rádiót hallgatni, de a hallgatottság hamarabb is csökken. Munkaidőben a nem keresők ill. nem aktív keresők körében a legmagasabb a hallgatottság. Délután a szellemi dolgozók valamivel korábbi hazaérkezésének megfelelően körükben előbb emelkedik a hallgatottság, mint a fizikai dolgo-

zók csoportjában. A napirend és a hallgatottság összefüggése és nők csoportjában hét végén látható legjobban. Olyan időben, mikor mindkét nem egyaránt hallgathatna rádiót - például szombat délután vagy vasárnap délelőtt -, az otthoni munkát végző nők közül többen rádióznak, mint a szabad idejüket legkülönbözőbb módon töltő férfiak közül /Vö. Tomka 1975.a. II.-III./

A nap 24 órájának különböző tevékenységek közötti elosztása bizonyos mértékig azt is megmagyarázza, hogy mely csoportok miért hallgatnak többet, vagy kevesebbet rádiót.

c./ "Kik és mennyit" rádióznak más tevékenységekkel egyidőben?

A tevékenységek rendszere csak mérsékelten és csak bizonyos fenntartásokkal szabályozza a párhuzamos rádiózás hosszát. Az elfoglaltságok lehetetlenné tehetik vagy erősen nehezíthetik a rádióhallgatást. Ennyiben a meghatározottság erős. Ha ellenben mód van a rádióműsor hallgatására, a tevékenységek "hatása" gyengébb: inkább valószínűsíti, semmint determinálja a rádiózást. Mégis bizonyos esetekben nyilvánvaló, hogy a más elfoglaltságokkal egyidejű rádióhallgatás hossza elválaszthatatlan a napirend jellegétől, egyes tevékenységek időtartamától.

A nők minden foglalkozási kategóriában a férfiaknál hosszabb ideig hallgatnak rádiót egyéb elfoglaltságaik mellett. /Amint a házi munka is elsősorban őket s időbeosztásukat terheli./ A férfiak párhuzamos rádiózásának hossza hasonlóan a tévézés hosszához a foglalkozási hierarchiát követi. A nők körében egyrészt a kereső és a nem kereső munkát végzők, másrészt az ipari és a mezőgazdasági keresők; harmadrészt a szak- és betanított munkások és a többi aktív kereső csoport rádiózása közötti különbség tűnik fel. A kereső és nem kereső munkát végző nők eltérő rádiózási szokásai

mutatják, hogy hosszabb otthoni ház körüli munka - a háztartásbeli munkánál - nem vezet szükségszerűen hosszabb rádióhallgatáshoz. A /nem mezőgazdasági/ aktív kereső nők hosszabb párhuzamos rádiózása feltételezésem szerint a munkahelyen szerzett s a munkatársak közössége által folyamatosan újjáélesztett és fejlesztett érdeklődésre és igényre is támaszkodik. Ez a környezeti elvárás a mezőgazdasági fizikai dolgozókat - adat híján ismét csak feltételezve - kevéssé motiválja. A szak- és betanított munkás nők hosszabb rádiózásának megértéséhez pedig tudni kell, hogy ez a csoport nem csak a szellemi dolgozó, de a segédmunkás nőknél is kevesebb ideig nézi a tévét. Talán a hosszabb rádióhallgatás a tévénél elmulasztottak részleges helyettesítését, pótlását szolgálja. A párhuzamos rádiózás foglalkozási csoportonkénti hossza azt valószínűsíti, hogy ez a tömegkommunikációs forma eltérően funkcionál a férfiaknál és nőknél. Férfiak körében az általános kulturális szintnek s tömegkommunikációs fogyasztásnak alárendelt, inkább kiegészítő szerepe van. Nőknél - legalább is egyes esetekben - önálló, el-
lensúlyozó szerepet is kaphat. /19. tábla/.

Mindkét nembeli nyugdíjasok másoknál kevesebbet hallgatnak egyéb elfoglaltságaik mellett rádiót. Ez egyrészt összefügghet hosszabb szabad idejükkel. Másrészt az a tény is hathat rá, hogy a nyugdíjasok 2-3-szor annyi ideig hallgatják a rádiót kizárólagos tevékenységként, mint más foglalkozási csoportok. A nyugdíjasok viszonylag rövid párhuzamos rádiózása egy életkor szerinti összefüggésbe is beillik: magasabb korú csoportok rövidebb ideig hallgatnak rádiót egyéb tevékenységeik mellett, mint az alacsonyabb korúak /69./. A párhuzamos rádiózás hossza alapján három életkori csoport különböztethető meg. A "legfiatalabbak", a 30 évnél fiatalabb felnőttek naponta két óra hosszat hallgatnak egyéb elfoglaltságaik mellett rádiót. Sokan közülük idejük számottevő részét otthoni munkával, gyermekkel töltik. Közben szól a rádió. A 30-59

19. tábla

A tévénézés és a párhuzamos rádióhallgatás időtartama különböző foglalkozású férfiak és nők csoportjában^x /Heti ill. az adásnapok átlagában^{xx}, percben/

	Férfi		Nő	
	Televízió nézés	Párhuzamos rádiózás	Televízió nézés	Párhuzamos rádiózás
Vezető állású értelmi-ségi	131	95	84	139
Egyéb szellemi dolgozó	122	93	95	127
Nem mezőgazdasági				
- szak- és betanított munkás	106	83	82	143
- egyéb fizikai dolgozó	63	64	85	129
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	61	59	52	87
Háztartásbeli	-	-	64	121
Nyugdíjas	86	84	72	120

^x A csoportok nagysága a vizsgálat mintájának leírásában vö. Függelék.

^{xx} A pénteki, szombati és vasárnapi adatokból számolva. Pénteket átlagos hétköznapként /ill. adásnapként/ kezelve.

évesek valamivel kevesebb időt töltenek házi, ház körüli munkával, de még ezt a rövidebb időt is kevésbé használják egyidejűleg rádiózásra. Párhuzamos rádióhallgatásuk napi 1 3/4 órát tesz ki. A 60 évnél fiatalabbak közül mégis majdnem minden harmadik személy rádiót hallgatott az otthoni munka, étkezési és gyermekellátás - a "rádiózásra készítő" tevékenységek - mellett. A 60 évesek és idősebbek közül ezt már csak minden negyedik teszi. Más tevékenységgel egyidejű rádióhallgatásuk hossza megfelelően rövidebb: átlagosan napi 1 1/2 óra /70/.

A más tevékenységekkel párhuzamos rádiózás tehát a nők, a fiatalabbak - s ehhez még hozzátehetjük: a városiak, első sorban a budapestiek /71/ - körében általános. Más elfoglaltságokhoz való viszonya ellenben ezekben a csoportokban is, más csoportokban még inkább, a párhuzamos rádiózás időtartamának további növekedését teszi lehetővé.

Összefoglalás

A Német Televízió Második Műsora /ZDF/ 1975 őszén izgalmas műsort sugárzott. Két önként jelentkező családtól egy hónapra elvitték a tévékészüléket. A műsor a tévé nélküli estét mutatta s a két család tagjait szólaltatta meg. A tévénélküliség átalakította a napirendet, feszültté tette az otthoni légkört, a felnőtt családtagokban a kitaszítotttság érzését keltette... Egyszóval, alig tudták kivárni a hónap leteltét, hogy ismét képernyő elé ülhessenek. /72/.

A tradicionális tömegkommunikáció kutatás általában egyes műsorok hallgatói, nézői számát, a műsorok tetszését, hatását vizsgálta. A két német családnak ellenben általában a tévé hiányzott. Nem egy izgalmas vagy fontos adás, hanem a televízió léte, a műsorfolyam egésze - vagy azok hiánya - formálta napirendjüket, befolyásolta a családtagok kapcsolatait és segítette elő a munkatársakkal való kommunikációt. A felnőtt lakosság öt napjának vizsgálatából nyert hazai adataink alapján következtetni lehet a napirend s a tévézés és rádióhallgatás közötti kapcsolatra. Arra, hogy időbeosztásunk hogyan és mennyire befolyásolja a tévézés és rádióhallgatás hosszát, időpontját és megfordítva, hogy a tévézés miképpen hat a napirendre.

A tévézés lehetőségét első sorban a készülékellátottság szabja meg. A készüléktulajdonosok foglalkozási kategóriájuktól függetlenül meglehetősen azonos ideig ülnek a képernyő előtt. A tévézés társadalmi meghatározottsága tehát egyrészt a különböző mértékű készülékellátottságon keresztül érvényesül.

A meghatározás másik útja, hogy a különböző társadalmi csoportok napirendje eltérő.

A tévénézés hosszát leginkább a kereső munka idejének és az alvásidőnek együttes hossza determinálja. Akik kevesebb időt fordítanak kereső munkára, azok vagy többet alszanak, vagy hosszabb ideig nézik a tévé műsorát. A tévé nézés a munkából hazautazás és az étkezés /és egyéb személyi szükségletek ellátása/ időtartamából is "lecsip" néhány percet. Akik rövidebb ideig vannak uton, azok hosszabban nézhetnek tévét. Akik többet tévéznek, kevesebb időt fordítanak étkezésre és más személyi szükségleteikre.

A napirend és a tévé nézés kapcsolata terén a szabad idő eltöltése váltja ki a legnagyobb érdeklődést. Bár kevéssé célravezető szemlélet, ha a tévé nézést a szabad idő meg- és elhódítójának tekintjük, tény, hogy a szabad idő növekedésének fő haszonélvezője a tévé. A szabad idő igen jelentős része tévé nézéssel telik. Ebből ered az a gondolat, hogy a tévé megszabja időbeosztásunkat, otthonülővé tesz. Valóban a tévé nézők valamivel nagyobb mértékben töltik otthon szabad idejüket, mint a nem nézők, az előbbi tétel mégis félrevezető. A szabad idő nagyobb részét nézők és nem nézők egyaránt otthoni elfoglaltságokra fordítják. Az "otthonülés" tehát a társadalom legnagyobb részében a szabad idő eltöltésének domináns formája. A tévé nézés vagy nem nézés ezen csak keveset /de/ változtat.

A magasabb iskolai végzettségűeket a tévé az alacsonyabb végzettségűeknél nagyobb mértékben "teszi" otthonülővé. Szintén a magasabb - legalább általános iskolai - végzettségűek esetében igaz, hogy a tévé nézés növekedésével az olvasásra és tanulásra fordított idejük csökken. Kultúrpolitika-
ilag jelentős, s a közfelfogásnak ellentmondó tapasztalat, hogy a tévé nézés és az olvasás, tanulás közti fordított arány a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűeket nem jellemzi.

Hosszabb tévénézés mellett minden társadalmi csoportban kevesebb külön idő marad társadalmi életre, beszélgetésre. Az emberi, közösségi kapcsolatokkal töltött időnek a - hosszabb - tévénézéssel együtt járó megrövidülése szintén főleg a magasabb iskolai végzettségűek életmódjában jelent változást.

A tömegkommunikáció kumulativitásának tézise feltételezi, hogy aki az egyik formát jobban igénybe veszi, az a másikat is fokozottan használja. Az időbeosztásban és hazánkban ez csak a tévénézés és a sajtóolvasás időtartamát jellemzi általánosan: a nézők valamivel több időt töltenek újságolvasással, mint a nem nézők. Kultúrális - iskolai végzettség szerint csoportosított - rétegenként esetenként éppen ellenkező jelenséget tapasztalunk. A kizárólagos rádiózásra azok fordítanak több időt, akik nem néznek tévét. Az 5 osztályt vagy annál többet végzettek között pedig a nem nézők könyvolvasással is több időt töltenek, mint a nézők. Az ezekre az elfoglaltságokra fordított időtartamok viszonyát tehát nem a kumulativitás, hanem a konkurrencia - vagy más terminológiában az elaszticitás - modelljével lehet leírni.

A tévénézés időpontja - a műsoridő kötöttségén túl - szintén a napirend függvénye. A meghatározó a kereső munka. A délután elhúzódó, vagy éppen délutáni műszakos munka későbbre kényszerítheti vagy megakadályozhatja a tévénézést. A korán kezdődő munka s az azzal együtt járó reggeli korán kelés, esti korábbi lefekvés pedig a késői tévénézést akadályozza. A munkaidő különbözősége igen nagy mértékben magyarázza az aktív és a nem aktív /vagy nem/ keresők, továbbá a szellemi és fizikai dolgozók vagy a mezőgazdasági és egyéb keresők eltérő tévénézési szokásait.

A műsoridő kötött volta következtében a tévénézés az egész társadalom délutáni időbeosztását szervezi, egységesíti. A nézők zöme ugyanabban az időben, a tóvó "főműsora" előtt vacsorázik, s rétegenként meglehetősen azonos időben.

pihen le. A nem nézők vacsoraideje eloszlik az est egész hosszán, lefekvés idejük sem egységes és délutáni és esti szabad idejüket a legkülönbözőbb módon töltik.

A tévé "rendező funkciója", vagy annak hiánya a hétfői és más hétköznapi napirend összehasonlításából is nyilvánvaló. A hétfő délután és este eltöltése foglalkozási csoportonként mutat ugyan tipikus eltéréseket, de egyes tevékenységi formák nagyon kevésbé koncentrálnak egy rövidebb időszakra. Más napokhoz viszonyítva az időbeosztás kevésbé rendezett s a meglévő rend nem osztársadalmi, hanem valamilyen szűkebb - foglalkozási vagy egyéb - csoportot jellemez.

A rádióhallgatás és a napirend kapcsolata kevésbé szoros. A kizárólagos rádiózás, ami mellett mással nem foglalkoznak viszonylag rövid időt foglal le. Igazán nagy társadalmi jelentősége csak azok körében van, akik más tömegkommunikációs formát nem használnak. Ez a csoport zömben társadalmilag kevésbé integráltak s alacsonyabb kulturális szinten állók közül kerül ki.

A tevékenységek rendszere a más tevékenységgel egyidejű rádióhallgatást inkább akadályozni, semmint elősegíteni képes. Feltétlenül a napirendtől függ, hogy adott-e a rádióhallgatás lehetősége. A hallgatók esetenkénti aránya nagy mértékben függ attól, hogy ez a lehetőség mennyire adott. A lehetőséget azonban a potenciális hallgatóknak csak fele-egyharmada használja ki. A hallgatók arányát tehát nagy mértékben a napirenden kívüli tényezők szabják meg.